

प्रकरण ३ रे

डॉ. आंबेडकर आणि मांधीजी - भालचंद्र फडके
या नाटकातील कथानक, व्यक्तिरेखा,
संवाद आणि संघर्ष

प्रकरण तिसरे

**‘डॉ. अंबेडकर आणि मर्जीजी’ भालचंद्र फडके या
नाटकातील कथानक, व्यक्तिरेखा, संवाद आणि संघर्ष**

इतिहासातील व्यक्ती आणि घटनांवर आधारीत नाटक लिहित असताना एखादा संघर्षमय अथवा नाट्यमय प्रसंग अथवा स्थिती यांचे चित्रण ऐतिहासिक नाटकातून केले जाते. कधी-कधी वर्तमानकालीन संघर्षाचा अर्थ लावण्यासाठीही इतिहासातील तत्सम प्रसंग आणि त्या प्रसंगातून गेलेल्या व्यक्ती त्यांच्या आधारे ऐतिहासिक नाटक लिहिले जाते.

कथानक :

कोणत्याही कथनात्मक आणि नाट्यात्मक कृतीमधील घटना आणि स्थिरांचा आकृतीबंध नाटकातील विविध घटनांचा परस्परांशी असलेला अनुबंध दर्शविण्यासाठी काही एक निवड आणि जुळणी करावी लागते. कथानक म्हणजे नाटककाराने कादंबरीकाराने केलेली व्यक्तींच्या वृत्तींची, प्रसंगाची, घटनांची जुळणी होय. गोष्ट आणि कथानक यात फरक आहे. गोष्ट ही सरळ रेषेसारखी एका घटनेनंतर दुसरी घटना अशा प्रकारचा क्रम अनुसरणारी असते, तर कथानकात कालस्थलासंबंधी असा कोणताही क्रम पाहिलाच जातो असे नाही. गती कायम ठेवून वाचकाच्या मनात सतत उत्कंठा निर्माण व्हावी अशाप्रकारे कथानकाची रचना केली जाते. कथानकाचे, कथारचनेचे शिथिल गुंतागुंतीचे, स्वच्छंदी वास्तवदर्शी असे प्रकार संभवतात ‘कथानक’ ही एक रचना असते तिला आदी, मध्य व अंत असतो.

अॅरिस्टॉटलच्या मते कथानक ही कर्माची अनुकृती असली पाहिजे. याशिवाय कथानकाच्या विविध विभागामध्ये रचनात्मक ऐक्य असले पाहिजे. कथानकातील कृती, घटना, प्रसंग हे संभाव्यतेच्या नियमाला अनुसरून असले पाहिजेत. कथानके साधी किंवा संमिश्र असू शकतात. शोकात्म परिणाम साधणारी कथानके असतात. तशीच सुखात्म परिणाम साधणारीही कथानके असतात. काही कृतीमध्ये दुहेरी कृतीरचना असू शकते.

मुख्य कथानक आणि उपकथानक कथानकाची रचना ‘अनुलोप’ आणि ‘विलोप’ पद्धतीनेही होत असते. ‘घटनांचे कालानुक्रमे निवेदन म्हणजे अनुलोप आणि वर्तमानकालीन घटनेतून भूतकालीन घटनांकडे जाणे म्हणजे विलोप.’

कथानक आरोही कृतीपासून सुरु होऊन उत्कर्ष सीमेपर्यंत पोचते. त्यानंतर संघर्षक्षण अथवा परिवर्तन बिंदू येतो, नंतर अवरोही कृती घडते. त्यानंतर निर्वहण अथवा उपयोजना (सुखात्मिक) आणि दारुण अंत (शोकात्मिक) यांच्याकडे कथानक चालू लागते. सुखात्मिक आणि शोकात्मिका या दोहोच्या संदर्भात कथारचनेतील अंतिम टप्पा ‘उकल’ हा असतो. रशियन रूपवादी समीक्षकांनी (फॅब्युला) गोष्ट आणि (स्तुयेत) कथारचना या दोन संकल्पना वापरल्या आहेत. फॅब्युला म्हणजे घटनांचा कालानुक्रम ‘स्तुयेत’ म्हणजे त्या घटनांचा प्रत्यक्ष कथेतील रचनाक्रम फॅब्युला आणि स्तुयेत यांच्यातील संबंध व्यावहारिक भाषा आणि काव्यात्म भाषा यांच्यातील संबंधारखा आहे. स्तुयेत, फॅब्युलाच्या बाबतीत अपरिचितीकरणाचा प्रभाव निर्माण करतो. म्हणजे कथारचना घटनाक्रमाचे परिचितीकरण करते. कथारचनेतील महत्त्वाचे तत्व घटनांमध्ये नसून त्यांच्या मांडणीत असते.

कोणत्याही नाटकाचे कथानक खूप महत्त्वाचे असावे लागते. कथानक चांगले असेल तरच नाटक यशस्वी होण्यास मदत होते. आणी त्यामुळे कथानक हे समाज घडविष्यास योग्य असे असावे. भालचंद्र फडके यांचे ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ हे नाटक ऐतिहासिक विषयावर आहे. त्यांच्या जीवनातील काही प्रसंगावर आधारित आहे. इतिहासातील घटनांप्रमाणे भालचंद्र फडके यांनी डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी यांच्या भूमिका नाटकात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या नाटकातील कथानकाचा विचार करीत असताना प्रथम हे नाटक तीन अंकी असल्याचे समजते. पहिल्या अंकात चार प्रवेश आहेत. दुसऱ्या अंकात पाच प्रवेश आहेत आणि तिसऱ्या अंकात तीन प्रवेश आहेत. त्यानंतर डॉ. आंबेडकरांना पडलेली चार स्वप्नदृश्ये आहेत. अशाप्रकारे नाटकाची मांडणी मोठी वाटत असली तरी लेखकाने ते चांगल्याप्रकारे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या नाटकाची सुरुवात ही डॉ. आंबेडकरांच्या जयजयकाराने होत आहे. यानंतर डॉ. आंबेडकरांचे धीरगंभीर बोल ऐकू येतात. ते संपल्यानंतर गोंधळी मंडळी रंगमंचावर प्रवेश करून

भारताच्या भीमराया, जागराला या ५ या

बोधिसत्त्वा बुद्धदेवा, जागराला या ५

महामानवा कबीरराया, जागराला या ५

दीन दलितांच्या जोतीराया जागराला या ५

कोल्हापुरच्या शाहूराया, जागराला या ५

अशा गोंधळातील गीताने नाटकाला सुरुवात होते. या अंकामध्ये अस्पृश्य लोक चवदार तळ्यावर पाणी पिण्यासाठी गेले असता, सर्व लोक त्यांना बेदम मारतात व त्यामुळे झालेल्या अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी डॉ. आंबेडकर व त्यांचे कार्यकर्ते सर्व अस्पृश्य समाज संघर्षासाठी जागा झाला आहे. आपल्या जीवाची, घरादाराची पर्वा न करता सर्वांबिरोबर अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी सर्व अस्पृश्य समाज तयार झाला आहे. ज्या चवदार तळ्यावर कुत्री, मांजरे, जनावरे यांना पाणी पिण्यास काहीही हरकत नाही, पण अस्पृश्य माणूस माणसासारखा असताना तो अस्पृश्य आहे म्हणून त्याला पाणी पिऊ दिलं जात नाही. कारण तो तलाव विटाळेल. माणसाला माणूस म्हणून वागवलं जात नाहीच पण त्याला शिऊनही घेतलं जात नाही. आम्हालाही माणूस म्हणून जगू द्या. समान वागणूक द्या. यासाठी डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली पिण्याच्या पाण्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारून तो हक्क मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. चवदार तळ्यावर हक्क मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. चवदार तळ्यावर झालेल्या प्रकाराबद्दल केस कोर्टात असल्यामुळे त्याचा निकाल लागेपर्यंत थांबावे लागत आहे. पण हा अस्पृश्य समाज खूप चिडलेला आहे की, तो कोर्टाचा निकाल लागेपर्यंत थांबणार नाही. असे ते म्हणत आहेत. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्यांना समजावतात व हिंदू धर्माने आम्हाला काय दिलय? ही उपासमारी, रोगराई, दारिद्र्य, बेकारी, पार जनावरागत जीवन! ही हिंदू धर्मातील वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था पार गाडून टाकू विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या हिंदू धर्माला,

धर्मग्रंथाना आमचे आव्हान आहे. तेव्हा हिंदू धर्मातील ब्राह्मणांनी आपल्या स्वार्थासाठी 'मनुस्मृती' सारखा ग्रंथ लिहला, तो आपण मानत नाही त्याचा निषेध म्हणून 'मनुस्मृती'ची होळी करून त्यांच्या आंदोलनाला सुरुवात करतात.

दलित समाज हा आता खडबडून जागा झाला आहे. आणि तो संघर्षासाठी तयार आहे. पुढील संवादावरून ते आपल्या लक्षात येईल.

सर्वजण : नाही ! नाही !

बाबासाहेब : शुद्रातिशुद्रांनी अमंगल राहावे, भिक्षा मागावी धनसंचय करू नये, मेलेली जनावरे ओढून न्यावीत आणि त्यावर जगावे असे सांगणाऱ्या बाडाची होळी करावी काय?

सर्वजण : होळी करा ! पेटवून द्या.

बाबासाहेब : गांधीजीच्या प्रेरणेने परदेशी कापडाची होळी पेटवली की नाही? मिस-मेयोने भारताची बदनामी करणारे पुस्तक लिहले. या पुस्तकाची होळी केली. कशासाठी? निषेध व्यक्त करण्याचा तो एक मार्ग आहे. आम्हालाही मनुस्मृती जाळायची आहे. ती जाळून आम्ही निषेध व्यक्त करणार! ग्रंथ जाळला म्हणजे विचार जळत नाहीत हे मला माहित आहे. विषमतेचे विचार समाज मनात खोलवर रुजलेले आहेत. पण आमची कृती प्रतिकात्मक आहे. चवदार तळ्याचं पाणी प्राशन करून आमचा धर्मसंगर नगारे-नौबती बाजवू या! बंधुनो ! मनुस्मृतीचे आपण गंभीरपणे दहन करूया सर्वांना सांगूया आपण स्वतंत्र आहोत. आमचा लढा मानवी हक्कासाठी आम्हीही माणसं आहोत!^१

दुसऱ्या प्रवेशामध्ये रमाबाई आणि मंजुळा या दोघी जात्यावर दळण दळत आहेत. चवदार तळ्यावर झालेल्या अन्यायविषयी चर्चा चालू आहे. नंतर बाबासाहेबांच्या शिक्षणाविषयी बोलतात. तोपर्यंत डॉ. आंबेडकर बाजार घेऊन येतात. चार-पाच माणसासाठी अगदी चाळीला पुरेल एवढा बाजार ते घेऊन येतात. म्हणून रमाबाई त्यावर हसतात व त्यांची थोडीशी चेष्टा करतात. थोडावेळ आंबेडकरांशी गपा मारतात नंतर

आंबेडकरांचे सर्व कार्यकर्ते मित्र येतात. झालेल्या कार्यक्रमाबद्दल बोलतात. हाती घेतलेले समाजउद्धाराचे कार्य कोणत्याही परिस्थितीत पूर्ण करायचे अशी चर्चा करतात. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन या कार्यक्रमानंतर आता काळाराम मंदीर सत्याग्रह पुकारलाय त्याविषयी चर्चा, नियोजन व बोलणे होते. जिंकू किंवा मरू या भावनेनं लढू, मोडू पण वाकणार नाही. अशा एकविचाराने निर्णय घेतात. गावोगाव प्रचार करून सवर्णाविरुद्ध लढण्यास माणूस तयार करतात. अशीच जीवाला जीव देणारी माणसं मिळाली तर चळवळ बळकट होईल आणि स्वतःच्या पायावर उभी राहील. त्याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात,

“माझं एक स्वप्न आहे - अस्पृश्य म्हणून ज्या हिंदूधर्मात आम्हाला लाथाडलं, ज्या समाजरचनेन आम्हाला जनावरापेक्षाही हीन लेखलं तो धर्म ती समाजव्यवस्था नाकारीन या मातीतून मी माणूस उभा करीन. मी माणूस आहे. मी माणूस म्हणून जगेन”^१

तिसऱ्या प्रवेशामध्ये म. गांधीनी डॉ. आंबेडकरांना आपल्या घरी बोलावून घेतले आहे. अस्पृश्यांना मिळालेल्या ‘स्वतंत्र मतदारसंघा’विषयी त्याचे मत विचारून घेतात. त्यावेळी आंबेडकरांनी ब्रिटीश सरकारकडून ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ मंजूर करून घेतलेला असतो. त्याला म. गांधी विरोध करतात. अस्पृश्य हा हिंदू समाजाचा घटक आहे. तो हिंदूपासून वेगळा होऊ नये म्हणून ते त्याच्या स्वतंत्र मतदार संघाला नकार देतात, पण हिंदू धर्मात अस्पृश्यांना माणूस म्हणून किंमत मिळत नसेल आणि त्यांच्या सावलीने देखील सवर्णांना विटाळ होत असेल, तर मग हिंदुचा अस्पृश्य हा घटक आहे असे का म्हणावे असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. अस्पृश्यांसाठी गांधीजी जे प्रयत्न करीत आहेत त्याविषयी, तसेच अस्पृश्यांना वेगळा दिलेला स्वतंत्र मतदारसंघ गांधीजीनी मान्य करावा व हिंदू धर्माने अस्पृश्यांना माणसासारखे वागवावे. देश स्वतंत्र झाला पाहिजे, अस्पृश्यांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे या विषयावर गांधीजी व डॉ. आंबेडकर यांची चर्चा होते. यावेळी डॉ. आंबेडकर आपल्या समाजाचे प्रश्न गांधीजीना सांगताना त्यांचा त्या शब्दांतून विद्रोह जाणवत असतो.

बाबासाहेब : स्पष्ट बोलतो म्हणून राग मानू नका. अस्पृश्यांना माणुसकीनं वागवलं पाहिजे, त्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरू द्यावे. त्यांना मुक्त

प्रवेश द्यावा. यासाठी तुम्ही कधी आमरण उपोषणाचं हत्यार परजलं होत काय? उलट आम्ही मंदीर प्रवेशाचे सत्याग्रह सुरु केले तर तुम्ही त्यावर टीकेची झोड उठवली याचा अर्थ काय?

गांधीजी : सत्याग्रहाचे हत्यार वापरले ते स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटीशांच्या विरुद्ध ! तुम्ही सत्याग्रहाचे हत्यार वापरले ते स्वजनांच्याविरुद्ध, मी आपला मित्र आहे हे लक्षात घ्या.

आंबेडकर : आम्ही मैत्रीचा हात कधीच झिडकारला नाही पण तुम्ही आम्हाला हिंदू समाजाच्या दयाबुद्धीवर अवलंबून तरी किती दिवस ठेवणार आज देशभर जे अत्याचार अस्पृश्यांना सोसावे लागतात ते उघळ्या डोळ्यांनी पाहणार काय? आपले प्रश्न आपणच सोडवावे या अस्पृश्यांनी घेतलेल्या भूमिकेला विरोध करणार काय? हा प्राणप्रिय देश आमचाही नाही काय? या देशाला स्वातंत्र्य मिळावं असं आम्हालाही वाटत नाही काय? (प्रत्येक प्रश्नाबरोबर त्यांचा आवाज चढतो) मि. गांधी मला उत्तर हवंय उत्तर !

सर्वत्र स्तब्धता.

मि. गांधी ते उत्तर तुम्ही देणार नसाल तर ते आमचे आम्ही शोधू.^३

अशाप्रकारे ते आपल्या प्रश्नांची मालीकाच म. गांधीजी समोर मांडतात व आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचा जाब विचारतात.

प्रवेश चौथ्यामधील प्रसंगात लंडनमधील डॉ. सरोजिनी नायडू यांचे घरी डॉ. बाबासाहेब येतात सरोजिनी गांधीजींच्या भूमिकेविषयी व आपल्या समाजाविषयी डॉ. आंबेडकरांशी चर्चा करतात. तोपर्यंत गांधीजी येतात. दोघेही आपापली भूमिका मांडतात. गांधीजी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्याच्या विरोधावर ठाम असतात, म्हणून आंबेडकर त्यांना म्हणतात, “मी तुम्हाला निक्षून सांगतो तुम्ही मला देशद्रोही, राष्ट्रद्रोही ठरवा. पण आता यापुढे तुमची, तुमच्या पक्षाची, तुमच्या धर्माची गुलामगिरी अस्पृश्य समाज मुळीच सहन करणार नाही. या गुलामगिरीविरुद्ध आम्ही लढू, प्रसंग आला तर रक्त सांडू आता अंतिम विजय मिळेपर्यंत लढा आणि लढाच!

अंक दुसरा त्याच्या पहिल्याप्रवेशामध्ये गांधीजी हे येरवडा जेलमध्ये चरख्यावर सूत कातीत बसलेत त्यावेळी महादेव सरदार आणि गांधीजी ब्रिटीश सरकारच्या ‘कॅम्युनल अवार्ड’ विषयी चर्चा करतात. आपल्या देशात ‘कलहाची बीजे पेरून राज्य चालवायचं’ या इंग्रजांच्या नीतिला विरोध केला पाहिजे, त्यांच्याविरुद्ध लढलं पाहिजे, हा देश तुम्ही सोडून जावा असं त्यांना सांगीतल पाहिजे. त्यासाठी आपणाला ब्रिटीश सरकार विरुद्ध निर्णयिक लढाई खेळावी लागेल त्याशिवाय ते ऐकणार नाहीत. अशी चर्चा करतात. अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाला विरोध म्हणून गांधीजी उपोषणाला बसणार असतात. या विषयावरही त्यांच्यात चर्चा होते व गांधीजी आपल्या मताशी ठाम राहून उपोषणाचा निर्णय घेतला आहे असे मँकडोनाल्ड व सॅम्युअर होअर साहेबाला त्या संदर्भात पत्र पाठवतात. आणि नंतर त्यांना क्लेक्टर साहेब आणि सुप. साहेब भेटायला आल्यानंतर उपोषणाचा माझा निर्णय हा अस्पृशांच्या रक्षणासाठी आहे असे सांगतात. इंग्रज सरकारला त्यावर निर्णय घेण्यासाठी २० सप्टेंबर पर्यंत मुदत देतात.

दुसऱ्या अंकातील दुसऱ्या प्रवेशामध्ये गांधीजींचे प्राण वाचवण्यासाठी डॉ. राजेंद्र प्रसाद, मालवीय इतर सर्व पक्षाचे नेते चर्चा करण्यासाठी जमा होतात. हिराचंद, डॉ. बाबासाहेब, बै. जयकर, सप्रे, राजाजी, चुनीलाल, डॉ. सोळंकी यांच्यामध्ये चर्चा होते. आंबेडकरांनी मनावर घेतलं तर तडजोड होऊ शकते असे ते सांगतात. त्यांच्या त्या बोलण्यावर आंबेडकर म्हणतात,

आंबेडकर : स्वतंत्र मतदार संघ सोडून दिल्याबद्दल अस्पृश्य वर्गाच्या होणाऱ्या नुकसानाबद्दल भरपाई म्हणून जातीय निवाड्यापेक्षा अधिक सवलती मिळाल्यानंतर तडजोडीचा विचार करता येईल.

मालवीय : डॉक्टरसाहेब गांधीजींच्या उपोषणाचे जसजसे दिवस उलटत जातील तसतसे वातावरण बिघडत जाईल.

आंबेडकर : त्याच्या झळा मलाच लागणार, लागत आहेत. अनेकांनी आपलं उपोषण सुरू केलय. देवळातून मशिदीतून चर्चमधून प्रार्थना होत आहे.

बाबासाहेब : अस्पृश्यांना उपोषण नवं नाही. वर्षानुवर्षे शतकानुशतकं त्यांची उपासमार चालूच आहे. मालवीयजी, पुनःएक गोष्ट बजावून सांगतो स्पृश्य हिंदूच्या हवाली माझ्या लोकांचे भवितव्य सोपवण्यास मी तयार नाही.

मालवीय : आमचंही तसं म्हणणं नाही.

सप्रू : मला वाटतं मि. आंबेडकर तुम्ही आपली योजना करा.

चुनीलाल : ती गांधीजीसमोर मांडू, त्यांना आपल्याशीच चर्चा करायची असल्यास आपण पुण्याला जावे.

बाबासाहेब : अस्पृश्यांना त्यांचे न्याय हक्क मिळणार असतील तर जगाच्या पाठीवर कुठेही जाईन. स्वतंत्र मतदार संघाचा हक्क सोडण्यास मी केव्हाही तयार नाही. महात्माजींनी किमानपक्षी प्राथमिक निवडणुकीची योजना मान्य केली तर तडजोड. अन्यथा काय व्हायचे ते होवो. (चर्चाच्या घंटा, देवळातल्या घंटा, मशिदीतील बांग एकमेकांत मिसळतात.)^४

यानंतरच्या तिसऱ्या प्रवेशातील प्रसंगामध्ये स्थळ येरवडा जेल गांधीजी कार्यालयात शेजारी महादेवभाई, सरदार, सप्रू जयकर, राजाजी, राजेंद्र प्रसाद, देवदास, बिला इ. या सर्वांमध्ये अस्पृश्यांच्या स्वतंत्र मतदार संघाच्या पर्यायी काय करावे अशी चर्चा होते यावर गांधीजी म्हणतात.

गांधीजी : तुमचा दुसरा भाग ठीक आहे. अस्पृश्यांना मुलभूत हक्क दिलेच पाहिजेत. लोकसंख्येच्या प्रमाणात नगरपालिका, जिल्हा बोर्ड, ग्रामपंचायत इ. स्थानिक संस्थात त्यांना प्रतिनिधीत्व दिले पाहिजे. त्यांना शासकीय सेवेत योग्य त्या प्रमाणात वाव दिलाच पाहिजे पण मला छळणारा प्रश्न म्हणजे प्राथमिक निवडणूका तुम्ही विचार करा यावर मी आंबेडकर, राजाजी यांच्याशी बोलेन ते केव्हा येतील?

जयकर : डॉ. आंबेडकर पोहचलेही असतील.

गांधी : मग दुपारी भेटू.^५

दुपारच्या भेटीत गांधीजी व आंबेडकरांची चर्चा होते. शेवटी अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी गांधीजी बाबासाहेबांशी चर्चा करून, या देशातील हिंदूची हि सत्वपरीक्षा आहे आणि अस्पृश्यतेचे पूर्ण निर्मलन केल्याशिवाय हिंदूधर्माला प्रतिष्ठा लाभणार नाही. जे करायचे ते विचारपूर्वक करा. मी तुमच्या बरोबर आहे असे आंबेडकरांना सांगतात.

या अंकातील चौथ्या प्रवेशामध्ये गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी, डॉ. आंबेडकरांविषयी वेगवेगळ्या प्रकारे बातम्या छापून आलेल्या असतात. त्या बाबासाहेब आपली पत्नी रमाबाईना वाचून दाखवतात त्यांच्यात त्याविषयावर बोलणे होते. एवढ्यात बाबासाहेबांचे सहकारी येतात (रणखांबे, भाऊराव गायकवाड, पगारे, पुंजाजी, शिवतरकर, मडकेबुवा) आणि मिळालेल्या स्वतंत्र मतदार संघाबद्दल काय होणार यावर चर्चा होते. त्या सर्वांना बाबासाहेब सर्वकाही समजावून सांगतात व जातीय निवाङ्यानुसार आपणास ७१ जागा मिळणार होत्या त्याबदल्यात आपण आता १९७ जागा मागितल्या आहेत. प्राथमिक निवडणूक गांधीजींना मान्य आहे. पुढे काय होते ते बोलण्यासाठी आता जायचेच आहे असे सांगतात. सर्वजण निघून गेल्यावर रमाबाई डॉ. आंबेडकरांना म. गांधीचे प्राण वाचवण्यास सांगतात व तुम्हीही सुखरूप माघारी या असे बोलून निरोप देतात.

या अंकातील पाचव्या प्रवेशामध्ये ब्रिटीश सरकार गांधी-आंबेडकरांच्या ‘पुणे कराराला’ मान्यता देतात. महादेव, सरदार, नायडू, सपू, मालवीय, राजाजी, बीर्ला, राजभोज, डॉ. सोळंकी, ठक्कर, राजा श्रीनिवास, देवदास, असे सर्वजण हे या चर्चेत सहभागी असतात. प्राथमिक निवडणुकीत तीन ऐवजी चार पॅनल असावेत आणि अस्पृश्यांना सर्वसाधारण मतदार संघात १९७ जागाऐवजी १४८ तर मध्यवर्ती कायदेमंडळात हिंदूच्या जागेपैकी १८ टक्के जागा द्याव्यात व राखीव जागासाठी पॅनल पद्धत असावी. स्थानिक संस्थात निवडणुकीसाठी किंवा सरकारी नोकच्या नेमणुका करताना योग्य प्रमाणात जागा द्याव्यात ५ वर्षांनंतर स्वनिर्णय घेण्यास अस्पृश्यांना मोकळीक असावी. अशाप्रकारे हा गांधी-आंबेडकर यांच्यात ‘पुणे करार’ करून गांधीजीचे उपोषण सोडवतात. रविंद्रनाथ टागोर गांधीजीचे प्राण वाचल्याबद्दल आनंद व्यक्त करतात. गांधीजी यांचे श्रेय आंबेडकर व त्यांचे सहकारी यांना देतात.

अंक तिसऱ्यामधील पहिल्या प्रवेशामध्ये पं. नेहरू घटनासमितीचे उद्देश व साध्य स्पष्ट करणारा ठराव मांडतात. त्यावर बँ. जयकर दुरुस्ती सुचितात. दुरुस्तीवर चर्चा होते. आपल्या भाषणात डॉ. आंबेडकर आपले मत सर्वांना पटवून सांगतात. आपला देश कशा परिस्थितीत आहे व पाकिस्तान निर्माण करण्यासाठी जे लोक प्रयत्न करीत आहेत. त्यांचे मतपरिवर्तन होईल. अनेक धर्म असूनही हा देश एकसंघ होईल. भावीपिढीत हा देश खरोखरच उज्ज्वल बनेल तो असा बनविण्यासाठी आपण प्रयत्न करू राष्ट्राचे भवितव्य ठरविताना आपण नेते, व्यक्ती किंवा राजकीय पक्ष यांच्या प्रतिष्ठेला महत्त्व देऊ नये. आपण लोकांना दुखावणाऱ्या भाषेला विसरू या, सर्वांना बोलवूया, तरच या मार्गावर आपला प्रवास सुखाचा होईल. मी या राष्ट्राचे ऐक्य सर्वोच्च मानतो' असे डॉ. आंबेडकर आपले मत मांडतात. जयकर, गाडगीळ, सरोजिनी हे बाबासाहेबांचे गुण गातात. खरोखरच आज तुमच्या वाणीने एक वेगळीच कलाटणी मिळेल अशी आशा व्यक्त करतात. आंबेडकरही त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतात.

या अंकातील दुसऱ्या प्रवेशामध्ये (स्थळ डॉ. आंबेडकरांचे दिल्लीतील निवासस्थान) बाबासाहेब फोनवरती भाऊरावांशी हिंदू कोडबील नामंजूर झाल त्यासंबंधी मला पार्लमेंटमध्ये निवेदनही करू दिले नाही. म्हणून मी माझ्या पदाचा राजीनामा देऊन आलो असे सांगत आहेत. यानंतर प्रेसवाले येतात आंबेडकरांना वेगवेगळे प्रश्न विचारून त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्याचे ते प्रयत्न करतात. आंबेडकरही त्यांच्या सर्व प्रश्नाची उत्तरे देतात. प्रेसवाले निघून गेल्यानंतर स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध हिंदू कोडबील नामंजूर झाल्यामुळे बाबासाहेब नाराज असतात. त्यांना खूप थकल्यासारखं वाटत असते. मिसेस आंबेडकर त्यांना विश्रांती घ्यावयास सांगतात. बाबासाहेब शांत झोपून राहतात. पण स्वतःशीच ते बोलू लागतात. बुद्धाचा धावा करू लागतात. पुन्हा लढाई आणि या चातुर्वर्ण व्यवस्थेविरुद्ध युद्ध हिंदू धर्मात जन्मलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही. बुद्ध तूच मला मार्ग दाखव. मला रस्ता दाखव हा सत्याचा प्रकाश, हे धम्मतत्व घरा-घरात, वस्ती-वस्तीत, झोपडी-झोपडीत न्यायचे आहे. भगवान बुद्ध ! तू माझा मार्गदाता हो ! माझा मार्गदाता हो ! असे आंबेडकर स्वतःशीच बोलतात. त्यांच्या मनातील त्यांना करायचे असणारे कार्य त्यांची काळजी ही या ठिकाणी व्यक्त होते आहे.

या अंकातील प्रवेश तिसरा (डॉ. आंबेडकरांचे दिल्लीतील निवासस्थान) बाबासाहेब, वराळे, चिटणीस यांच्यामध्ये आपल्या कामाबद्दल चर्चा चालू आहे. औरंगाबादला कामे खूप पडली आहेत. बांधकाम, पैशाची व्यवस्था, सरकार कर्ज परत मागतय अशा विषयावर चर्चा होते. डॉ. आंबेडकरांचे पुस्तकाचे लिखाण चालू असते. ती लवकर प्रेसमधून बाहेर पडली पाहिजेत असे त्यांना वाटत असते. बाबासाहेबांची प्रकृती ठिक नसते तरीही ते आपलं काम आणि समाजाचा सतत विचार करीत असतात. बाबासाहेबांना आपल्या सहकाऱ्यांशी भेटण्याची ईच्छा होते.

वराळे : मुंबईच्या दीक्षा समारंभाला सगळे भेटूच.

बाबासाहेब : मनोहर, तू ही पुफ वाचतोस तुझ्या प्रतिक्रिया नाही कळाल्या.

चिटणीस : तुम्ही काळाच्या पुढे असता, बौद्धधर्माचा हा नवा अन्वयार्थ किती आवडेल? आणि आपल्या मंडळीना तरी किती पचेल?

बाबासाहेब : तू म्हणाला ते बरोबर आहे आपला देश हळूहळू ज्ञानार्थी बनण्याएवजी पोटार्थी बनत चालला आहे. त्याला हा धम्म मानवेल काय? म्हणून संघ बांधला पाहिजे आणि हे काम करण्याची शक्ती आता राहिली नाही.

चिटणीस : पण ‘धम्मविचार’ तर तुम्ही दिला आहे.

बाबासाहेब : ते काळ ठरवील, मनोहर ती रिडल्स देखील वाचून ठेव. मला खात्री आहे की, हे माझां पुस्तकही हिंदूधर्मियांना रुचणार नाही त्याची जाणीव-जागृती व्हावी हाच तर माझा सरळ हेतू आहे. पाहू या.

चिटणीस : बाबासाहेब, तुम्ही आता तर हिंदूधर्माचा त्याग केला आहे. त्यामुळे त्याचा राग उफाळून येईल.

बाबासाहेब : रागावतील. पण अंतर्मुख होऊन विचार करणार नाहीत. हिंदू कोडबिलाच्या ऐवजी मी या हिंदूधर्माभिमान्यांचे धर्मवेडे पराकोटीला गेलेलं पाहिलंय. धर्म ही एक प्रचंड ताकत आहे. धर्मवेडान माणस पेटतात, देशादेशात युद्ध सुरु होतात. तुमच्याशी खूप बोलावसं वाटतं पण...

वराळे : तुम्हाला बरे नसेल तर थांबतो.^१

डॉ. आंबेडकर आता खूप थकलेले असल्याने त्यांना आता हा चळवळीचा भार तरुण पिढीवर टाकावासा वाटतो व मोकळं व्हावेसे वाटत असते. शेवटी बाबासाहेब बुद्धवंदना रेकॉर्ड ऐकत झोपी जातात. त्यांना आजारपणामुळे वेदना होत असतात. इतक्यात त्यांच्या जीवनातील सारे प्रसंग त्यांच्या डोळ्यासमोर येतात व ते स्वप्न असावे की, गतकाळ पुनरुज्जीवन होऊन माझ्या डोळ्यासमोर उभा आहे. असे वाटते व स्वप्नदृश्ये पाहू लागतात.

बाबासाहेबांना पहिल्या स्वप्नदृश्यामध्ये रमाबाईचा सहवास आठवतो. त्यावेळचे त्यांचे बोलणे आठवते. त्यांच्या संसारात रमाबाईने जो त्रास सहन केला. दारिद्र्यात दिवस काढले, रमाबाईने दुःखाशी, संकटाशी, धैर्याने तोंड दिले. दारिद्र्याचे बसणारे चटके सहन केले व डॉ. आंबेडकरांना प्रेमळ सखीची साथ दिली असे हे स्वप्न पडते ते शब्द विरुद्ध जातात व ते स्वतःशीच बोलत राहतात.

दुसऱ्या स्वप्नदृश्यामध्ये बाबासाहेब व त्यांचे कार्यकर्ते यांच्यातील संवाद त्यांना आठवत आहे. ‘लोकांचे बळ हेच तर चळवळीचे बळ’ असे त्यांच्या भाषणातीलच एक वाक्य त्यांना आठवते. त्यांच्यासमोर कार्यकर्त्यांची गर्दी दिसते. त्यांच्यावर खूप प्रेम करणारे कार्यकर्ते आपले मत व्यक्त करताना दिसतात. ते म्हणतात, “‘बाबासाहेब तुम्ही आम्हाला माणसात आणलात, आमचे जीवनरथ बुद्धाच्या वाटेने बळवलेत. आमच्या वस्तीवस्तीत प्रकाश आणला. ज्ञानाचा स्वातंत्र्याचा, आनंदाचा, विकासाचा, तुमचा शब्दन शब्द आम्ही आमच्या शब्दकोशात साठवून ठेवलाय. तुमच्या विचाराचा दीप हाती घेऊन आमची चळवळ पुढे चाललीय आणि तशीच ती चालेल. आम्हाला सज्जा नको संपत्ती नको, आम्हाला तुम्ही हवे आहात, तुम्ही आमचे सर्वस्व आहात, हिंदू देव आम्ही केव्हाच फेकले.’ अशाप्रकारे कार्यकर्ते आपले आंबेडकरांविषयी असलेले प्रेम व्यक्त करतात. बाबासाहेबांना त्यांच्यासोमर प्रतिज्ञा घेणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे जथेच्या जथे समोर दिसतात. त्यांचे त्रिशरण गंभीर आवाजात सुरु होते.

तिसऱ्या स्वप्नदृश्यांमध्ये गांधीजीबोरोबर आंबेडकर चर्चा करीत आहेत. आंबेडकर गांधीजींना सांगत आहेत. ‘माझी माणस निर्धारानं पुढ जातील.’ झाल्याप्रसंगाबद्दल, कार्याबद्दल दोघामध्ये चर्चा होते, पण गांधीजी तुमचा पराभव झाला असे आंबेडकर म्हणतात. कारण तुमचं अस्पृश्यासाठी केलेलं कार्य हिंदूधर्मात कोणाला पटलं नाही. राजकीय सत्तेत आता राक्षस शिरलेत. पण आम्ही मार्ग बदललाय. पण गांधीजी आंबेडकरांना तुमचा भविष्यात पराभव दिसतोय असे म्हणतात. पण तसे आंबेकरांना वाटत नाही. देश, राजकीय, सामाजिक अशा विषयावर ते बरेच बोलतात. आंबेडकर म्हणतात आम्ही आता परिवर्तनाचा मार्ग बदललाय. बुद्धा मला प्रकाश दे, लक्षावधी, कोठ्यावधी, दलित, पिंडीत, शोषित बांधवांना मार्ग दे, मार्ग दे.

स्वप्नदृश्य चौथे - डॉ. आंबेडकर एकटेच स्वतःशी

बाबासाहेब : १४ ऑक्टोबर १९५६! हे बुद्धा! मी याच दिवशी विचारपूर्वक तुला, तुझ्या धम्माला, तुझ्या संघाला शरण आलो. तेव्हा मी म्हटल सूर्य केवळ दिवसाच प्रकाशतो, चंद्र केवळ रात्रीलाच प्रकाशमान करतो, पण हे बुद्धा! तू स्वयंतेजाने दिवस-रात्र सतत प्रकाशित राहतोस या प्रकाशाकडे येथल्या घनदाट अंधारातून तुझ्याकडे येत आहे. माझा स्विकार कर. (आवाज घुमत राहतो - ये! लवकर ये! तुझे स्वागत आहे.)^९

दृष्ट्य संपते, सकाळच्या सूर्याला दिसते डॉ. आंबेडकरांची तेजस्वी शांत मृद्रा चिरनिद्रेत बुझून गेली. अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी या भालचंद्र फडके यांच्या नाटकाचे कथानक आहे.

भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील व्यक्तिरेखा :

नाटक या वाइमय प्रकारामध्ये कथानकाबरोबर व्यक्तिरेखाही महत्वाच्या असतात. मराठी नाटकाच्या उगमानंतरच्या काळात व्यक्तिरेखांना फारसे महत्व असलेले दिसत नाही. जसजसे नाटकाचे तंत्र विकसित होत गेले तसेतसे नाटकात मोजक्या व्यक्तींना महत्व दिले जावू लागले. परिणामी नाटकातील व्यक्तिरेखांची गर्दी थांबली. त्यामुळे नाटक हा वाचनीय असा वाइमय प्रकार निर्माण झाला. नाटकावर पाश्चात्य नाटककार इब्सेनच्या तंत्राचा

प्रभाव पडला आणि नाटकातील कथानक, व्यक्तिरेखा या बाबींना महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे नाटकाला एक नवे आणि सुटसुटीत वळण प्राप्त झाले.

नाटकांत प्रमुख, दुय्यम आणि नगण्य स्वरूपाच्या व्यक्तिरेखा असतात. अशा प्रकारच्या सर्व व्यक्तीरेखांचे रेखाटन नाटककारास अत्यंत कलात्मकतेने करावे लागते. नाटककार निवडक वेगवेगळ्या स्वभावाच्या, ठासीव ठसठसीत वैशिष्ठ्यपूर्ण स्वाभाविक आणि दीर्घकाळ स्मरणात राहतील अशा व्यक्तिरेखांचे रेखाटन करीत असतो.

डॉ. आंबेडकर :

डॉ. आंबेडकर ही व्यक्तिरेखा भालचंद्र फडके यांच्या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकातील एक प्रमुख महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आहे. ही व्यक्तीरेखा या नाटकाचा कणा आहे. हजारो वर्षे स्पृश्यांकङ्गून होत असलेले अन्याय अत्याचार, जुलूम जबरदस्ती सहन करीत आलेल्या अस्पृश्य समाज बांधवासाठी त्यांच्या उद्धारासाठी, हक्कासाठी, माणूस म्हणून माणसासारखे समान जीवन जगण्यासाठी त्याच्या न्यायासाठी प्रस्थापित समाजव्यवस्था नाकारून त्याविरुद्ध डॉ. आंबेडकर लढा देत आहेत.

महाड चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मनुस्मृती दहन कार्यक्रम तसेच काळराम मंदीर प्रवेश सत्याग्रह अशाप्रकारच्या संघर्षाद्वारे आपल्या अस्पृश्य समाजाला समान हक्क मिळविण्यासाठी ही व्यक्तिरेखा या नाटकात कार्य करीत असताना दिसते. आपल्या समाजबांधवांना सामुदायिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे, मंदीरात प्रवेश मिळाला पाहिजे. माणूस म्हणून माणसासारखी वागणूक मिळाली पाहिजे. या सर्वांसाठी ही व्यक्तिरेखा सवर्णाविरुद्ध लढा देताना दिसते. आपला समाजबांधव शिकला पाहिजे. त्याने मोठ मोठ्या पदव्या मिळविल्या पाहिजेत. समाज उद्धारासाठी आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी संघटीत झाले पाहिजे त्याविरुद्ध संघर्ष केला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटते. आपली जमात ही शासनकर्ती बनली पाहिजे.

या नाटकामध्ये ब्रिटीश सरकारने अस्पृश्य समाजाला स्वतंत्र मतदार संघ जाहीर केलेला आहे. त्याला गांधीजींचा विरोध आहे. या प्रश्नावरून डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो. डॉ. आंबेडकर या नाटकामध्ये सामाजिक,

सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक विषयासंदर्भात गांधीजीशी संघर्ष करताना दिसतात. ही व्यक्तिरेखा हिंदूसमाजातील चातुर्वर्ण व्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष करीत आहे. ही चातुर्वर्ण व्यवस्थाच नष्ट केली पाहिजे. त्याशिवाय एकसंघ समाजव्यवस्था निर्माण होणार नाही असे तीला वाटते. जोपर्यंत हिंदू धर्मातून ही समाजव्यवस्था नष्ट होत नाही तोपर्यंत अस्पृश्य समाजाचा हिंदू धर्मामध्ये कधीच विकास होणार नाही; आणि म्हणून डॉ. आंबेडकर विचाराअंती धर्मातरांचा निर्णय घेतात आणि बौद्ध धम्म स्वीकाऱ्बन आपल्या समाज बांधवांनाही योग्य दिशा देतात. त्यांना या धम्मामध्ये माणूस म्हणून माणसासारखं जगू दिले जाईल. त्यांना न्याय दिला जाईल.

डॉ. आंबेडकर ही व्यक्तिरेखा आपल्या सहकारी कार्यकर्त्यावर खूप प्रेम करताना दिसतात. जीवाभावाची माणसं भेटली म्हणजे चळवळ बळकट होते असे ते म्हणतात. ते एकेठिकाणी स्वतःशीच म्हणतात. “अशी जिवाला जीव देणारी माणसे मिळाली तर चळवळ बळकट पायावर उभी राहील, माझ एक स्वप्न आहे. अस्पृश्य म्हणून ज्या हिंदू धर्मान आम्हाला लाथाडलं, ज्या समाज रचनेन आम्हाला जनावरापेक्षाही हिन लेखलं तो धर्म ती समाजव्यवस्था नाकारीन या मातीतून मी माणूस उभा करीन. मी माणूस म्हणून जगेन.”” डॉ. आंबेडकरांमध्ये हट्टीपणापेक्षा स्वाभिमानाची उर्मी अधिक दिसते त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे आणि वादकुशलतेमुळे स्वाभिमानास एक वेगळीच धार आणली होती. डॉ. आंबेडकरी ही व्यक्तिरेखा या नाटकामध्ये विद्रोही दाखविली आहे. त्यांच्या जीवनाला जसा बुद्धिनिष्ठतेचा पैलू होता तसा भावनाशीलतेचा पैलू होता. बुद्धिनिष्ठ पैलू आणि भावनाशील पैलू हे दोन्ही एकत्र येणे कठीण असते. अस्पृश्याबद्दल आंबेडकरांना वाटणारे प्रेम व त्यांच्यासाठी त्यांनी केलेला त्याग अतुलनीय आहे. हे या नाटकातून दिसते. अस्पृश्यांच्या कल्याणासाठीच ते मंत्रिमंडळात सामील झाले होते.

पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये आंबेडकरांनी ज्या चिकाटीने आणि जिद्दीने अभ्यास केला त्याला समांतर असे दुसरे उदाहरण नाही. आंबेडकरांना कुशाग्र बुद्धिमत्ता लाभली होती त्याचप्रमाणे त्यांच्याजवळ जिद्द आणि चिकाटी होती. मात्र त्यांनी ज्या प्रबोधनाच्या चळवळी हाती घेतल्या. त्यांच्यामुळे त्यांच्या सामाजिक व राजकीय विचारांमध्ये व्यक्तिनिष्ठता येणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे आंबेडकरांनी गांधीच्या राजकारणातील

डावपेचावर कडाडून हल्ला केला अस्पृश्यांचे कल्याण हे आंबेडकरांच्या राजकारणातील डावपेचाचे साध्य होते. गांधीबरोबरचा पुणे करार (स्वतंत्र मतदार संघाचा प्रश्न) मध्ये त्यांनी आपल्या वादकुशलतेच्या गुणामुळे सर्वांना (काँग्रेस नेत्यांशी) तोंड देऊ शकले. परंतु त्यांना गांधीजीच्या प्राणासाठी तडजोड करावी लागली अशी ही व्यक्तिरेखा या नाटकात दिसून येते. ही व्यक्तिरेखा खूप महत्त्वकांशी स्वभावाची आहे. त्यांची विचारांची शैली, त्यांचे वागणे, बोलणे, चालणे त्यांची कुशाग्र बुद्धिमत्ता आणि आपल्या अस्पृश्यबांधवाविषयीचे प्रेम, त्यांच्यात असणारी आपल्या कामाविषयीची निष्ठा अशा सर्व गुणांमुळे ही व्यक्तिरेखा उठावदार वाटते.

ब्रिटिशांनी अस्पृश्यांचे हक्क डावलल्यानंतर ब्रिटीश शासनही त्यांच्या टीकास्त्रातून सुटू शकले नाही. ब्रिटिशांशी कोणत्या मर्यादिपर्यंत सहकार्याने वागावे हे डॉ. आंबेडकरांना कळत होते. हिंदूधर्मात क्रांतीकारक बदल घडविण्याची इच्छा संसदेत हिंदू कोड बिल मांडेपर्यंत कायम होती. ते नामंजुर झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. ब्रिटीशांनी अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघाचा हक्क दिल्यानंतर गांधीजी त्याला विरोध करतात तेव्हा गांधीजी डॉ. आंबेडकरांच्या टिकास्त्रातून सुटू शकले नाहीत. परंतु आम्ही आमचे हक्क मिळवूच. अशाप्रकारचा निर्धार करणारी ही व्यक्तिरेखा या नाटकाची प्रमुख व्यक्तिरेखा आहे. आपल्या अस्पृश्य समाज बांधवासाठी अहोरात्र त्यांना हक्क मिळवण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

या नाटकामधील ही व्यक्तिरेखा बंडखोर वृत्तीची असली तरी तिच्याजवळ मनाचा मोठेपणा, समाजाची काळजी, कर्तव्याची जाणीव, भविष्याची काळजी, देश स्वतंत्र झाला पाहिजे, अस्पृश्य समाजाला न्याय मिळाला पाहिजे अशी त्यांची इच्छा आहे. अस्पृश्य समाजाला राजकीय सत्तेबरोबर सर्व क्षेत्रात न्यायवाटा मिळाला पाहिजे. ही व्यक्तिरेखा या नाटकामध्ये आपल्या समाजाबरोबरच, कामगार, स्त्रीया यांच्या प्रश्नासंदर्भात त्यांच्या हक्कासाठीही संघर्ष करीत आहे. प्रयत्नशील आहे ही व्यक्तिरेखा सर्वगुण संपन्न आहे. भारदस्त व्यक्तिमत्त्व, आपले विचार, संघर्षाची पद्धत, शिस्तबद्ध भाषा आणि सहकार्याची भावना, ठाम निर्णय घेण्याची क्षमता, स्वतःवरील आत्मविश्वास, विकासाची दृष्टी, उदारपणा, एखाद्या कार्यावरील निश्चय असे गुण या व्यक्तिरेखेच्या अंगी दिसून येतात.

स्त्रीयांच्या हक्कासाठी संसदेत आंबेडकरांनी मांडलेले हिंदू कोडबील नामंजूर झाल्यानंतर ते आपल्या पदाचा राजीनामा देतात असा हा निस्वार्थी नेता आपल्या शांततेचा, मानवतेचा मार्ग स्वीकारून समाजाला दिशा देण्याची भूमिका पार पाडतो. त्यांना प्रेरणा देतो. आणि भावीपीढीसाठी ग्रंथनिर्मिती करतो आपल्या कार्यकर्तृत्वाने या व्यक्तिरेखेने आपल्या समाजाचे सोने केले आहे. आपले पूर्ण आयुष्य समाजकार्याला वाहून घेतले आहे. अशी ही महान व्यक्तिरेखा भालचंद्र फडके यांनी आपल्या नाटकामध्ये परिणामकारक उभी केली आहे.

गांधीजी :

गांधीजी ही या नाटकातील दुसरी प्रमुख महत्वाची व्यक्तिरेखा आहे. या नाटकात गांधीजी ही व्यक्तिरेखा देश स्वातंत्र्यासाठी चळवळ करीत आहे. त्याच बरोबर अस्पृश्यनिवारणाचाही प्रयत्न करीत आहे. या व्यक्तिरेखेने देश स्वातंत्र्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले आहे. ‘हरिजन सेवक संघाची’ स्थापना करून त्या माध्यमातून समाजपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करतात. माणसाने अस्पृश्यांना माणसाप्रमाणे वागवलं पाहिजे, किंमत दिली पाहिजे पण हिंदू धर्मातील व्यवस्थेप्रमाणं सर्वांनी राहिलं पाहिजे असेही त्यांचे मत आहे. ब्राह्मण हा सर्वांना गुरु हवाच. त्यांचे हिंदू धर्मावर प्रेम आहे आणि हिंदू धर्मातील माणसांच्या हृदयपरिवर्तनाची अपेक्षा आहे. द. आफ्रिकेत या व्यक्तिरेखेने अन्यायाविरुद्ध लढा दिला होता अशी ही व्यक्तिरेखा अस्पृश्यांना मिळालेल्या हक्काला विरोध करताना या नाटकात दिसते व त्यावरूनच डॉ. आंबेडकरांबरोबर गांधीजीचा संघर्ष सुरु होतो.

अस्पृश्य समाज हा हिंदू समाजाचा अभिन्न भाग आहे तेव्हा त्यांना विभक्त होता येणार नाही. म्हणून त्यांनी त्याविरुद्ध आपले उपोषणाचे हत्यार वापरले व डॉ. आंबेडकरांना तडजोड करण्यास भाग पाढून आपला हट्ट पूर्ण करून घेतला. गांधीजी आपल्या मताचा आग्रह धरीत त्यामुळे त्यांचा स्वभाव हा हट्टी बनला होता. गांधीजींची तत्त्वे पाळणे लोकांना कठीण जाते. गांधीजींना हिंदू धर्माबद्दल खूप प्रेम होते. त्यांना अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे आकर्षण वाटे. परमेश्वरावर प्रेम करणे म्हणजे चरावर सृष्टीवर प्रेम करणे असे ते मानीत. हिंदू धर्मात काही दोष असला तरी गांधीजी आणि हिंदूधर्म याचे नाते अतूट आहे. जैन तत्त्वज्ञानातील अनेकांन्तवाद, साम्यवाद आणि सापेक्षतावाद याचा प्रभाव गांधीवर दिसतो. सत्य, अहिंसा,

ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह आणि अस्तेय ही जैनांची पंचमहाव्रते थोडाफार फरक करून स्वीकारलेली दिसतात.

आक्रमक हिंदुत्व गांधीना मान्य नव्हते म्हणूनच गांधीनी सुरु केलेली अस्पृश्यता निवारणाची चळवळ आंबेडकरांना सौम्य आणि अपरिणामकारक वाटली. विविध धर्माचा अभ्यास केला तर धर्माधर्मातील भेद नाहीसे होतील असे गांधीना वाटत होते. गांधीना बौद्धधर्म जवळचा वाटत होता. ही व्यक्तिरेखा हिंदू धर्मातील माणसांच्या हृदयपरिवर्तनावर विश्वास ठेवत होती. गांधीजी स्वतःला अस्पृश्य म्हणून घेत. अस्पृश्यांची सेवा करणे हे ते आपले ध्येय मानीत. गांधीजी स्वतःला अस्पृश्यांचा मी एकटाच प्रतिनिधी आहे असे समजत होते.

गांधीजींनी इंग्रजाविरुद्ध देशस्वातंत्र्यासाठी सत्याग्रह, उपोषण हे हत्यार वापरले होते. पण अस्पृश्यांना ब्रिटिशांनी दिलेल्या हक्काच्या विरोधातही त्यांनी त्याचा वापर करून अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ मिळाला तर हिंदू धर्माची शकले उडतील. अशी त्यांना भीती होती. माणसाच्या हातात कोणतेच हत्यार नसते तेव्हा तो जीवावर उदार होतो व सत्याग्रह हे एकमेव हत्यार वापरतो असे ते म्हणत. आंबेडकर आणि गांधीजी यांचा ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ या प्रश्नावरून खूप वाद होतो आणि त्याचे चित्रण या नाटकात केले आहे. गांधीजीही अस्पृश्य निवारणाचा प्रयत्न करीत होते. ही व्यक्तिरेखाही महत्वकांक्षी आहे. डॉ. आंबेडकरांप्रमाणे बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता नसली तरी जिद्द आणि चिकाटी गांधीजीजवळ आहे.

गांधीजी सनातनी हिंदूधर्माशी आपले नाते सांगतात. ही व्यक्तिरेखा स्वतः सनातनी असून हिंदू कर्मठाबरोबर संघर्ष केला आहे. गांधीजींनी आंबेडकरांवर व्यक्तीगत टिका केलेली दिसत नाही.

जागतीक पातळीवर आपल्या तत्त्वाचा स्वीकार झाला पाहिजे अशी सुप्त इच्छा गांधीच्या विचारामध्ये दिसून येते. गांधीजींनी द. आफ्रिकेत ब्रिटिशाविरोधी सत्याग्रहाचा प्रयोग केल्याने त्यांची नोंद आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रथम घेण्यात आली. गांधीजी महत्वकांक्षी होते. द. आफ्रिकेच्या तुलनेत हिंदू-मुस्लिम ऐक्याच्या योजनेला यश मिळाले

नाही पण द. आफ्रिकेतील अनुभवाने गांधीजींचा आत्मविश्वास वाढला. म्हणून त्यांनी आपल्या देशात आत्मविश्वासाने देश स्वातंत्र्य चळवळ व अस्पृश्यता निवारण चळवळीत भाग घेऊन कार्याला सुरुवात केली. गांधीजी आपल्या मताचा आग्रह धरीत त्यामुळे ही व्यक्तिरेखा अनेकांना वैचारिक विरोध करणाऱ्यांनाच नव्हे तर अनुयायांना देखील ते हुकूमशहा वाटत. या नाटकामध्ये या व्यक्तिरेखेला आंबेडकरांचा दबदबा आणि संशय वाटत असावा असे दिसते. गांधीजी स्तुतीप्रिय असल्याचे दिसते.

आपल्या देशातील दारिद्र्य पाहून त्यांना खूप वाईट वाटते आपल्या देशबांधवाच्या अंगावर जोपर्यंत पुरेसे कपडे येत नाहीत तोपर्यंत ते चरख्यावर तयार केलेला खादीचा कपडा वापरण्याची प्रतिज्ञा करतात. हिंदू धर्म वाईट नाही. अस्पृश्यता हा त्यावरील कलंक आहे आणि तो स्पृश्यांनी पुसला पाहिजे. त्यादृष्टीने त्यांनी कार्य करायला हवे. ही व्यक्तिरेखा नेहमी आपला देश, काँग्रेस त्यांचे स्वातंत्र्य याचा विचार करीत येणाऱ्या अनेक कठीण प्रसंगावर त्यांनी आपल्या उपोषणाचा वापर करून मार्ग काढला आहे. असा हा ध्येयवादी एकनिष्ठ देश स्वातंत्र्यासाठी लढणारी व्यक्तिरेखा आहे. एके ठिकाणी ते म्हणतात.

गांधीजी : आपण काय म्हणता? मी तर एक नग्र सेवक, स्वातंत्र्य लढ्यातील एक शिपाई. ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून हा देश मुक्त व्हावा म्हणून धडपडणारा कार्यकर्ता.^१

अशी ही व्यक्तिरेखा या नाटकामध्ये डॉ. आंबेडकरांशी संघर्ष करीत असताना दिसते आहे. आपल्या कायाने आणि विचाराने आपल्या मताशी एकनिष्ठ आहे. आपला आतला आवाज ऐकणारी दृष्टी दिसते. आपल्या देशाची, समाजाची हिंदू-मुस्लिमांच्या प्रश्नांची, अस्पृश्यनिवारणाची, देश स्वतंत्र व्हावा, अखंड राहावा म्हणून प्रयत्न करणारी ही व्यक्तिरेखा या नाटकात लेखकाने योग्य दाखवली आहे.

रमा :

या नाटकातील रमा ही व्यक्तिरेखा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्नी आहे. खूप समंजस शहापणानं बोलणारी, समजावून सांगणारी अशी ही व्यक्तिरेखा आहे. बामणांनी आपल्या लोकांना लय मारलं. तेव्हापासून आणि बाबासाहेबांच्या वाईटावर असलेल्या

मंडळीनी भाले-बच्च्या घेऊन साहेबांवर हल्ला केला तेव्हापासून रमाबाईना बाबासाहेबांची खूप काळजी वाटत असते. आपल्या साहेबाच्या शिक्षणाचाही तीला आनंद वाटत असतो. आपल्या पतीवर तीचा खूप जीव असतो. आपल्या संसारासाठी ती खूप कष्ट सोसत असते. रमाबाई ह्या अडाणी अशिक्षित आहेत. त्यांना जास्त काही कळत नाही. एकेठिकाणी त्या बाबासाहेबांना म्हणतात, “पण एवढं कळतं की, हि बामण माणसं आपल्याला माणसासारखं वागवत नाहीत, आपल्या सावलीचा त्यांना इटाळ होतो”^{१०}

डॉ. बाबासाहेबासोबत असणारे सर्व कार्यकर्ते घरी आल्यानंतर त्यांना चहापाणी, जेवण त्या आपुलकीने देत असत. अशी ही प्रेमळ स्वभावाची व्यक्तिरेखा देवाला मानणाऱ्या, उपवास करणाऱ्या आहेत. एकेठिकाणी त्या बाबासाहेबांना म्हणतात.

रमा : हे बघा, मला माझ्या चालीनं चालू द्या. बाईचा जीव कसा टांगणीला लागतो ते तुम्हाला नाही कळायचं.

बाबासाहेब : बरं झाल रामू तुला पटलं म्हणायचं.

रमा : कवाच पटलं पण जे पोटात असतं ते बहावर येतच अस नव्हं, म्हटलं घडीभर बोलत राहाल तर आली की तुमची माणसं.^{११}

अशाप्रकारची त्या तक्रारही करतात. बाबासाहेबांना रमाबाईनी त्यांच्या कार्यात संसारात प्रेमळ सखीची साथ दिली आहे. अशीही व्यक्तिरेखा आहे.

भाऊराव :

या नाटकातील भाऊराव गायकवाड ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांबरोबर खांद्याला खांदा लावून कार्य करणारी आहे. अस्पृश्य समाजाच्या अन्यायाविरुद्ध चळवळ करणारी, सवर्णीयांबरोबर संघर्ष करणारी व्यक्तिरेखा आहे. आमच्यावरील अत्याचाराविरुद्ध आम्ही आता गप्प बसणार नाही प्राणपणान लढू असा निश्चय करणारी भाऊराव ही व्यक्तिरेखा आहे. आत्मविश्वास आणि आत्मबळाच्या जोरावर आपण ज्या मार्गाने जातो आहोत ते आपणाला मिळेल असा त्यांचा विश्वास आहे. मंदीर प्रवेशाच्या सत्याग्रहामध्ये नाशिकच्या काळाराम मंदीराचे दरवाजेही ठोठावू असे ते म्हणतात. सवर्णीविरुद्ध दोन हात करण्यासही ते तयार आहेत. डॉ. आंबेडकराच्या चळवळीतील ही धाडसी अशी व्यक्तिरेखा आहे.

रमाबाईना ते मोठीमाय म्हणून बोलावतात. गांधीजींच्या उपोषणावेळी यातून काहीतरी मार्ग काढला पाहिजे असे ते आंबेडकरांना म्हणतात. कारण स्पृश्य हिंदूच्या भावना अशाच भडकत गेल्या तर... अशी काळजी ते व्यक्त करतात.

जवळकर :

डॉक्टरसाहेब तुम्हा-आम्हाला गुलामीत लोटणारी बामणशाही नष्ट केली पाहिजे. आम्ही जोतिबांना मानतो. त्यांच्या विचारांना मानतो. सत्याग्रह करीत असताना सरकार तुरुंगात टाकील, टाकू द्या. कोण भितो? इंग्रज सरकारच्या तुरुंगात निदान जातीभेद नाही. हिंदुधर्माने निर्माण केलेल्या जातीच्या नरकात जगण्यापेक्षा तुरुंगवास बरा, भीती ही तुंप-पोळी खाणाऱ्यांना दाखवा. असे तळे काबीज करा अशा विचाराची धाडसी मनाची ही व्यक्तिरेखा आहे. मनुस्मृतीसारखा गुलामिगिरीचा ग्रंथ यापुढे ठेवायचा नाही अशा ठाम मताचे व अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी संघर्ष करणारे हे कार्यकर्ते आहेत.

राजभोज :

चवदार तळ्यावर पाणी प्यायला गेले असताना त्यांना सवर्णानी बेदम मारलेले आहे. त्यामुळे अन्यायाविरुद्ध लढत असताना ‘बामणाचा धिक्कार असो’ अशाप्रकारे घोषणा देऊन निषेध व्यक्त करीत आहे. हजारो वर्षे या ‘मनुस्मृती’ सारख्या ग्रंथानं आमच्यावर अन्याय केला. पेशव्यांनी आमच्या गळ्यात मडकी बांधली आणि सनातनी शेंडीवाले विचारतात याला पुरावा काय? असे आमच्या वाडवडिलांनी सांगितलेला अनुभव तो खोटा आहे काय? अशाप्रकारे प्रश्न विचारून ही व्यक्तिरेखा अस्पृश्याच्या अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करीत आहे.

वराळे :

वराळे ही व्यक्तिरेखा डॉ. बाबासाहेबांच्या संघर्षातील कार्यकर्ती आहे. औरंगाबाद कॉलेजची काम तोच करीत असतो. तो डॉ. आंबेडकरांचा खूप आदर करीत असतो. ‘तुमचे लेखन हीच आमची संपत्ती’^{१२} असे तो बाबासाहेबांना म्हणतो. बाबासाहेबांची तब्बेत बरी नसताना तो दिल्लीहून येताना बाबासाहेबाना तुमची तब्बेत ठिक नसेल तर थांबतो असे म्हणतो. तेथून विधनाना त्याचा कंठ दाटून येतो यावरून त्याचे बाबासाहेबांवर

असणारे प्रेम व्यक्त होते. मुंबईच्या धम्मदीक्षेसाठी वाट पाहतो असे सांगून जड अंतकरणाने निघून येतात. अशी ही भावनिक व्यक्तिरेखा आहे.

विठोबा :

डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतील कार्यकर्ते महाडच्या तळ्यावर पाणी प्याले म्हणून त्यांनी मार खाला होता. त्याची पाठ हिरवी पिवळी झाली होती. म्हणून ते चिढून म्हणतात, “कुत्री-मांजरं-जनावरं तळ्यावर पाणी पितात आम्ही तर माणसं आहोत. आम्हाला पाणी प्यायला मनाई करणारे हे महाडचे टिकोजी कोण लागून राहिले? त्यांनी आमच्या पाटी सडकल्या आम्ही त्यांची टाळकी सडकू”^३ अशा प्रकारचा विद्रोह या व्यक्तिरेखेच्या मनातून व्यक्त होतो आहे.

शिवतरकर :

ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांच्या संघर्षातील कार्यकर्ती आहे. चवदार तळ्याचा सत्याग्रह मनुस्मृती दहन निषेध कार्यक्रम काळ्याम मंदीर प्रवेश असा संघर्षात ती सहभागी आहे. हिमतीने लढायचं थांबायच नाही अशी शिवतरकर यांची भूमिका आहे.

रणखांबे :

डॉ. आंबेडकरांच्या संघर्षामुळे त्यांना सहकार्य देणारे, समाजाची काळजी करणारे, एखादं काम करण्यासाठी खंबीरपणे धडपडणारी अशी व्यक्तिरेखा आहे. डॉ. आंबेडकरांसोबत अस्पृश्यांच्या अन्यायाविरुद्ध ही व्यक्तिरेखा लढत आहे.

जेधे :

ज्यांनी आजवर महारा-मांगांना छळलं त्यांची गय कशाला करता असा विचार जेधे करतात. त्यांच्याशी लढत असताना मार खावाच लागणार, मार खाऊ, सत्याग्रह करून तरुंगात जाऊ पण आता ठरलं हटायचं नाही. बाबासाहेब आम्ही तुमच्यावरोबर आहोत. मनुस्मृती हे थोतांड आहे. पाखां आहे. आजवर आमच्यावर झालेला अन्याय मुळीच खोटा नाही. असे ते सांगतात अशी ही व्यक्तिरेखा अस्पृश्यांच्या संघर्षामध्ये डॉ. आंबेडकरासोबत कार्यकर्ती आहे.

पगारे :

ही व्यक्तिरेखाही अस्पृश्यांच्या लढ्यातील डॉ. आंबेडकरांची सहकारी आहे. अस्पृश्यांना मिळालेल्या ‘स्वतंत्र मतदार संघा’विरुद्ध गांधीजींचे उपोषण चालू असताना डॉ. आंबेडकर व इतर सहकाऱ्यांच्या चर्चेत तो म्हणतो,

पगारे - आम्ही तर फार चिंतेत आहोत. गावोगाव ‘तुम्ही गांधीजींच्या प्राणावर उठलात काय’ म्हणून आपल्या लोकांना मारहाण होते आहे.”^{१४}

अशी आपल्या समाजबद्दलची काळजी व्यक्त करताना दिसतो स्वतंत्र मतदार संघाच्या बदल्यात पहिले यश वर्ष प्राथमिक निवडणूक यातील पहिले दोन उमेदवार सार्वत्रिक निवडणूकीत उभा राहतील, राखीव जागा या संदर्भात आंबेडकर व सहकारी यांचे बोलणे ऐकूण हे काही आपल्या लक्षात येत नाही’ असे म्हणतो असा हा पगारे डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतील कार्यकर्ता आहे.

मडकेबुवा :

या नाटकातील ही व्यक्तिरेखा धाडसी दाखवली आहे. हिंदू समाजाला आता आम्ही ‘माणूस’ म्हणून मानायला भाग पाढू. आता आस्ते कदम आगे कदम ‘जिंकू किंवा मरू या भावनेने लढू, मोढू पण वाकणार नाही.’ असे म्हणणारी ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांच्या कार्यात सवणीविरुद्ध संघर्षाचा लढा देणारी आहे.

शांताबाई :

अस्पृश्यांच्या या चळवळीमुळे स्त्रीयाही सामील झाल्या आहेत. त्याचे प्रतिक शांताबाई हे पात्र आहे. ती म्हणते, “‘आमी लई भासन ऐकली, सत्याग्रह करायचा केव्हा ते सांगा आता, पोरंबाळ उपाशी ठेऊन आम्ही कशापायी आलो? कुत्र्या मांजराचं जिण किती किती दिवस जगायचं? पान्यावरबी आमची सत्ता नाही. कोणतबी पाणी जमिनीतूनच वर येतय, नव्ह? पाण्याला जातपात कशापायी ? बाबासाहेब सत्याग्रह न्हायलाच हवा.’”^{१५} अशी ही शांताबाई धाडसी मनाची व्यक्तिरेखा आहे.

मंजुळा :

ही व्यक्तिरेखा रमाबाईची शोजारीण आहे. जात्यावर दळण दळत असताना रमाची ती थड्हा करीत असते. रमाला ती म्हणते, “आमची माणसं म्हणत व्हती की लई लई शिकलाय तुझा नवरा. अग, बामणं बी मुकाट ऐंकत्यात म्हणं”^{१६}

त्या दोघीमध्ये डॉ. आंबेडकरांविषयी बोलणे होते. रमाबाई आंबेडकरांची काळजी करतात. तेव्हा मंजुळा म्हणते, “अगं एवढे उपास तपास करतेस सायबाची काळजी त्या घेवाळा. तुझं कुकूबळकट ठेवीळ बग”^{१७} अशी व्यक्तिरेखा प्रेमळ आणि समंजस दाखविली आहे.

टिप्पणीस :

‘या ब्राह्मणांनी गोमुत्र शिंपङ्गून तळं शुद्ध केल्याची माहिती तो डॉ. आंबेडकर व सहकाऱ्यांना देतो. ही व्यक्तिरेखाही समाजासाठी आंबेडकरांच्या चळवळीत स्पृश्यांविरुद्ध लढणारी आहे.

चित्रे :

हा डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतील कार्यकर्ता बाबासाहेब व सर्व जणांनी चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहाबाबत आपली बाजू मांडल्या तर ‘मनुस्मृती’ जाळून निषेध करण्याचं ठरवितात तेव्हा हा चित्रे मनुस्मृती जाळण्यासाठी दहनभूमी तयार आहे. सर्वांना तिकडे घेऊन जातो. जाताना हा घोषणा देतो, अस्पृश्यता नष्ट करा. भिक्षुकशाहीला गाडून टाका. शिका, लढा आणि संघटीत व्हा. अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

सहस्रबुद्धे :

ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांसोबतच कार्य करीत आहे. ती ठराव वाचविण्याची भूमिका निभावते आहे. मनुस्मृती जाळण्यासाठी तयार केलेल्या चितेला सहस्रबुद्धे अग्नि देतो. अशी ही या नाटकातील व्यक्तिरेखा आहे.

थोरात :

ही व्यक्तिरेखा सहस्रबुद्धे यांनी वाचलेल्या ठरावाला पाठींबा देते आहे. माणसाच्या गळ्या अस्पृश्यता बांधता याला पुरावा हवा काय? असा प्रश्न सर्वांना ती विचारत आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीत ही कार्यकर्ती आहे.

मोरे :

हा ही डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीतील कार्यकर्ता आहे. डाक्टरसाहेब, आपले कलेक्टरसाहेब आलं असा निरोप देतात. एवढेच वाक्य त्याच्या तोंडी आहे. ही व्यक्तिरेखा ही अस्पृश्यांच्या चळवळीतील कार्यकर्ती आहे.

घाडगे :

घाडगे ही व्यक्तिरेखा स्पृश्याच्या विरोधात सत्याग्रह करणारी आहे. ते डॉ. आंबेडकरांना म्हणतात, स्पृश्य लोक सरकारच्या आऱून आपली व सरकारची झुंज लावून देतात. तेव्हा चवदार तळ्यावरील सत्याग्रहाचा विचार करून घ्यावा असे त्याचे मत आहे.

रत्नु :

ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांच्या घरची सेवक आहे. बाबासाहेबांसाठी चहा, त्यांची घरची सर्व व्यवस्था इतर सर्व कामे करणारी अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

मिसेस आंबेडकर :

डॉ. आंबेडकर खूप थकलेले असतात, तेव्हा त्यांची मिसेस आंबेडकर त्यांची काळजी घेऊन त्यांना आराम करण्यास सांगतात. अशी ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांची दुसरी पत्नी आहे.

सरोजिनी :

डॉ. सरोजिनी नायडू या डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी यांची लंडनमधील त्यांच्या निवासस्थानी भेट घडवून आणतात. अस्पृश्यांना मिळालेल्या स्वतंत्र मतदार संघाबद्दल दोघांच्या भूमिका एकमेकांना मांडायला सांगून निर्णय घ्यावा अशा मताच्या त्या आहेत. पण त्यांनाही कसे वाटत असते की, “अस्पृश्यादी अल्पसंख्य समाजानी केवळ सार्वत्रिक

मतदानाच्या हक्कावरच संतुष्ट राहायला पाहिजे”^{११} हे गांधीजीचं म्हणणं न्यायाच्या दिशेन पहिलं पाऊल टाकतं अशा त्या म्हणतात घटना समितीच्या सभागृहात डॉक्टर आंबेडकरांनी केलेल्या भाषणाचं त्या कौतुक करतात आणि, डॉक्टरसाहेब तुमच्या या भाषणानं एक वेगळीच कलाटणी मिळेल असे म्हणतात. अशी ही सरोजिनी या नाटकातील व्यक्तिरेखा आहे.

महादेव :

देश स्वातंत्र्याच्या लढाईत गांधीजीबरोबर लढणारा हा महादेव येरवडा जेलमध्ये गांधी, सरदार यांच्यासोबत आहे. गांधीजीनी लिहलेली पत्रे तो मोठ्याने वाचतो. गुलामगिरी सहन करायचं का नाही ते आता जनतेच्या हातात आहे. ‘मैंटेग्यु चेम्सफर्ड’ हा अँवार्ड सुधारणेपेक्षा खतरनाक आहे. असे तो म्हणतो, गांधीजीच उपोषण हे त्याला आत्म्यानं पुकारलेलं बंड आहे अस वाटतं, अस्पृश्यांच्या मतदार संघाला विरोध केल्यानंतर तो गांधीना म्हणतो, ‘लोक याचा अर्थ काय करतील? याची जाणीव करून देतो व अमेरिकन लोक म्हणतील तुरुंगातून सुटण्यासाठी गांधीजींनी उपोषणाचा मार्ग शोधला’ असे सुचवितो. महादेव हा गांधीजींचा नम्र सेवकच आहे. गांधीजीबरोबर तो देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढत असताना तुरुंगात गेला आहे.

सरदार :

गांधीजीसोबत सरदारही येरवडा जेलमध्ये असतात. या देशावरील गुलामगिरी आता आम्ही सहन करणार नाही असे आपले मत तो गांधीजीना सांगतो. गांधीजी आता या देशाच रक्षण तुमच्याच हातात आहे. कारण ब्रिटीश सत्ता कलहाची बीजे पेरून राज्य चालवायचं पाहत आहे ते सरळ मागाने ऐकणार नाही. जिंकू किंवा मरू! पण बापू त्यांना आता आमचा देश सोडून जावा असं सांगितलं पाहिजे. असे सरदार यांचे मत आहे. बापू उपोषण हा लोकमतावर दबावल असेही ते म्हणतात. तुमचे हितचिंतक, तुमचे कार्यकर्ते... सारा देश तुमच्या या उपोषणाबरोबर उपोषण करील असे गांधीना सुचवितात. आपल्या देशातील लोकांचा गोच्या साहेबांवर चटकन विश्वास बसतो. असे त्यांना वाटते अशी ही व्यक्तिरेखा देश स्वातंत्र्यासाठी आतूर झाली आहे.

मालवीय

ही व्यक्तिरेखा खूप वृद्ध आहे. पण गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी आंबेडकरांबरोबर चर्चा करतात. त्याचे मत ऐकून घेऊन म्हणतात, गांधीजींनी तुम्हाला मुलभूत हक्क दिले आहेत पण “अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ दिला तर हिंदू समाजाची शकले उडतील याची गांधीजींना भीती वाटते.”¹¹ असे कबुल करतात. पण प्रश्न गांधीजींच्या प्राणाचा आहे ते वाचावेत म्हणून प्रयत्न ते करतात. उपोषणाचे दिवस जास्त उमटल्यावर वातावरण बिघडत जाईल. अशी भीती ते व्यक्त करतात. अशी ही व्यक्तिरेखा गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी चर्चा करून प्रयत्न करीत आहे.

बॅ. जयकर :

डॉ. आंबेडकर तुम्ही कोणत्या बिकट परिस्थितीतून जात आहात ही कल्पना आहे. पण गांधीजींचे प्राण वाचावेत म्हणून लोकशाहीत वाटाघाटी कराव्यात. असे त्यांचे मत आहे. वाटाघाटी झाल्यानंतर ‘पुणे करारातील’ ठराव वाचतात व गांधीजीचा प्राण वाचवण्याचा प्रयत्न करतात.

सप्तु :

ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकरांसोबत गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी ‘स्वतंत्र मतदार संघाला पर्याय मार्ग काढण्यासाठी मिटींगमध्ये बसली आहे. ते आंबेडकरांना म्हणतात, मि. आंबेडकर आपणाला तडजोडीचा मार्ग स्विकारायचा आहे. डॉ. आंबेडकरांशी तडजोड करून त्यांना गांधीजींचे प्राण वाचवायचे आहेत. आंबेडकर तुम्ही मनावर घेतलं तर तडजोड होऊ शकते असे ते म्हणतात. आंबेडकरांनी आपली पर्याय योजना तयार करावी असे ते सांगतात. आंबेडकरांची बैठकीतील भूमिका खूपच स्ट्रॉंग होती असे ते गांधीजीना सांगतात अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

राजाजी :

राजाजी ही व्यक्तिरेखा काँग्रेसची कार्यकर्ती आहे. देश स्वातंत्र्यासाठी कार्य करणारी आहे. गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांना संयम बाळगला पाहिजे असं

सांगत आहे. आज गांधीबरोबर काँग्रेसच काय सारा देश आहे असेही सांगतात व त्यांच्यातील हा वाद मिटवून गांधीचे प्राण वाचवण्याचा प्रयत्न करतात.

डॉ. सोळंखी :

म. गांधीचे प्राण वाचविण्यासाठी बसलेल्या बैठकीत झालेल्या चर्चेत सपृच्या प्रायमरी निवडणूक या कल्पनेवर डॉ. सोळंखी म्हणतात, “म्हणजे तुम्ही डॉ. आंबेडकरांना स्वतंत्र मतदार संघ आणि मिळालेल्या सबलतीवर पाणी सोडून घायला सांगता काय?”^{१०} असा आपल्या सहकाऱ्यांना प्रश्न विचारतात अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

डॉ. राजेंद्र प्रसाद :

ही व्यक्तिरेखा गांधीजींना म्हणते, “बापू हिंदूसमाज रुढीग्रस्त आहे, रुढीच्या बेड्या तोडायला वेळ लागणार”^{११} बापू तुम्ही मरणाची भाषा करू नका तुमचं सगळं खर आहे, अस्पृश्यांच्या मनात वेगवेगळेपणाची भावना रुजेल अशाप्रकारे त्यांच्यात चर्चा होते. घटना समितीचे अध्यक्ष असणारे डॉ. राजेंद्र प्रसाद हे समितीचे उद्दिष्ट साध्य करणारा ठराव. पं. नेहरूंनी मांडल्यानंतर बैं. जयकरांनी दुरुस्ती सुचविली व त्यावर चर्चेसाठी डॉ. प्रसाद, डॉ. आंबेडकरांचे नाव सुचवितात अशाप्रकारची त्याची भूमिका आहे.

चुनिलाल :

चुनिलाल हे आंबेडकरांना गैरसमज करून घेऊ नका असे सांगत आहे. गांधीजी हे ‘अस्पृश्यांना मतदारसंघ देण्याच्या विरुद्ध आहेत. तसेच संयुक्त मतदारसंघ व राखीव जागा या कल्पनेलाही त्यांचा पाठींबा नाही.’ पण अस्पृश्यांच्या मागण्या काँग्रेस सहानुभूतीने सोडवील अशी अपेक्षा करणारे चुनिलाल हे पात्र आहे.

हिराचंद :

गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी घेतलेल्या सर्वपक्षीय चर्चा बैठकीत हिराचंद हे निवेदन करीत आहेत. ते मालवीय यांना स्टेजवर अध्यक्ष स्थान स्विकारण्यास सांगतात व चर्चेला सुरुवात व्हावी असे सुचवितात.

बिर्ला :

ही व्यक्तिरेखा काँग्रेस कार्यकर्ती आहे. गांधीच्या उपोषणासंदर्भात ती गांधीजींना म्हणते, “काल तुमच्याबरोबर लाखो लोकांनी उपोषण केलं देवळात, मशिदीत, चर्चमध्ये प्रार्थना चालू आहे.”^{१२} अशा या बोलण्यातून गांधीजीवरील लोकांचे प्रेम व्यक्त होते व त्याची जाणीव ही व्यक्तिरेखा त्या बोलण्याने करून देते.

देवदास :

बापूना बोलताना त्रास होत असतो तेव्हा ‘बापू फार मोळ्याने बोलू नका’ असे गांधीना सांगून त्याची काळजी घेत आहे. अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

पुंजाजी :

पुंजाजी ही व्यक्तिरेखा डॉ. आंबेडकराच्या संघर्षातील कार्यकर्ती आहे. आपणाला अस्पृश्य मतदार संघाच्या बदल्यात १९७ जागा मिळतील का? असा प्रश्न ती आंबेडकरांना विचारीत आहे. अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

टागोर :

सर्व वाटाघाटी झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी ‘पुणे करारा’च्या मागाने गांधीजींचे प्राण वाचविले. याचा टागोरांना खूप आनंद होतो व ते गांधीना त्यासंदर्भात भेटायला येतात. गांधीचे प्राण वाचल्याबद्दल ते ईश्वर सर्वशक्तीमान आहे असे मानतात पण गांधीजी त्याचे श्रेय आंबेडकर व त्यांच्या सहकाऱ्यांना देतात.

डॉयल :

डॉयल हे बापूंचे प्राण वाचल्याबद्दल आनंद व्यक्त करीत आहे. ही व्यक्तिरेखा काँग्रेसची गांधीजी बरोबरची कार्यकर्ती आहे.

पं. कुंझरू :

ही व्यक्तिरेखा गांधीजीना अस्पृश्य निवारण संदर्भात काळजी करू नका असे सांगत आहे. तुम्हाला या नव्या कार्याति सर्व देश मदत करील. असे सांगते सरकारने आपला ‘पुणे करार’ जसाच्या तसा मान्य केल्याचं सांगते.

गाडगीळ :

गाडगीळ ही व्यक्तिरेखा सभागृहात डॉ. आंबेडकरांनी दिलेलं भाषण सर्वजण ते कसे त्याचा शब्द न शब्द ऐकत होते ते कौतुकाने आंबेडकरांना सांगतात.

मिस स्लेट :

ही व्यक्तिरेखा गांधीजींची खाजगी चिटणीस आहे. डॉ. आंबेडकर हे गांधीजींच्या घरी त्यांना भेटायला गेल्यानंतर त्या ठिकाणी मिस स्लेट ही आंबेडकर व त्यांचे सहकारी यांचे स्वागत करते व त्यांना बसायला सांगते अशी ही व्यक्तिरेखा आहे.

जेलर :

ही व्यक्तिरेखा ब्रिटीश सरकारचे समर्थन करीत आहे. अस्पृश्यांना त्यांचे भविष्य घडविण्याची संधी द्या किंवा उपोषणाची त्यांना भूमिका समजावून सांगा या मताशी तो सहमत आहे.

जेल सुप :

ही व्यक्तिरेखा ब्रिटीश सरकारमधील जेलर अधिकारी आहे. गांधीजींनी उपोषणाचा तडकाफडकी निर्णय कसा काय घेतला? असे विचारतो होअर साहेबाला गांधीजींनी पाठवलेल पत्र त्याने कॅबिनेटसमोर ठेवलही नसेल आणि पुढे माघे कधी लक्षात आले तर तो म्हणेल, ‘मला हे पत्र शुल्लक वाटतय’ एवढ्या शुल्लक कारणासाठी हा माणूस मरायला निघाला आहे. तुम्हीच सांगा गांधीजींच्या उपवासाचा इंग्लंडमध्ये काय परीणाम होईल?’^{२३} अशी ही व्यक्तिरेखा होअर साहेबाला मी चांगलाच ओळखतो. हे सांगतो व सरकारचा अँवार्ड त्यांना मान्य नाही हे उपोषण फास्ट करणारा आहे. fast unto death असे कलेक्टरला सांगतो.

मि. हुड :

ही व्यक्तिरेखा कलेक्टरसाहेब आहे महाडच्या चवदार तळ्यावर भांडणे होऊ नये म्हणून ते त्यांना सत्याग्रह करता येणार नाही आंबेडकरांना सांगायला आले आहेत. तो म्हणतो ‘‘मी तुमचा दोस्त सरकार तुमचे मायबाप, तुम्हाला पाणी मिळाले पाहिजे.’’^{२४}

डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लोकांना समजावे अशी त्यांची अपेक्षा आहे. तलावावर कडक बंदोवस्त आहे. तिथे जाण्याचा प्रयत्न केला तर अटक होईल असे सर्वांना सांगतो उपोषणाच्यावेळी तो गांधीजींच्या प्रकृतीची चौकशी करतो व सरकारचा ॲवार्ड चुकीचा असेलही पण तडजोड म्हणून मान्य होऊ शकेल. पण तुम्ही असे फास्ट उपोषण का करणार? जीवावर उदार होऊन तुम्ही फार निखरावर येत आहात. असेही गांधीजींना सांगतो. अशी प्रेमळ स्वभावाची तडजोड करून मार्ग दाखविणारी ही व्यक्तिरेखा वाटते.

तसेच डॉ. आंबेडकरांनी संसदेत मांडलेले ‘हिंदू कोडबील’ नामंजूर झाल्यानंतर टाईम्स दिल्ली असो प्रेस स्टेटसमन केसरी ट्रिब्यून नॅशनल हेरल्ड, हिंदू अशा न्यूज पेपरचे पत्रकार या संदर्भात प्रश्न विचारणाच्या व्यक्तिरेखाही या नाटकात आहेत.

अशाप्रकारे प्रमुख आणि गौण व्यक्तिरेखा अशा सर्वच व्यक्तिरेखांचा आपण अभ्यास केलेला आहे.

भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील संवाद :

‘संवाद’ ही संज्ञा नाट्यात्म अथवा कथानात्म साहित्यकृतीतील पात्रांचे एकमेकांशी बोलणे याअर्थी योजले जाते किंवा हे निवेदनशैलीचे अतिप्राचीन रूपदेखील आहे. खरी वा काल्पनिक पात्रे योजून त्यांच्या परस्पर संवादातून कथावस्तू वा एखाद्या विषय अविष्कृत करणे असे त्याचे स्वरूप आहे.

पाश्चिमात्य वाङ्मयात ग्रीक भाषेतील प्लेटो आणि सॉक्रेटिसचे संवाद हे कल्पित परिसंवादाचे सर्वश्रूत उदाहरण होय पौर्वात्य वाङ्मयातील ‘गीता’ अर्थात कृष्णार्जुन धृतराष्ट्र - संजय यांचे संवाद हे असे एक उदाहरण तसेच महाभारतातील यक्ष व धर्मराज यांचा संवाद हे दुसरे ऐतिहासिक पात्रे जणू आपल्या समोर उभी आहेत असे समजून लिहिलेले डब्ल्यू. एस. लॉडरचे ‘इमेंजिनरी कॉन्फरेंशन्स’ हे पुस्तकही अशा प्रकारचे आहे. अशा काल्पनिक संवादाचे स्थान नाट्य व कादंबरी यांच्या मधल्या अंतरात असते जर पात्रे ऐतिहासिक व पौराणिक असतील तर तेही एक विशेष अंग म्हणून नमूद करता येईल.

आधुनिक काळातील मराठीतील कल्पित संवादाचे उदाहरण म्हणजे जोतीराव फुले यांचे सार्वजनिक सत्यधर्म हे पुस्तक होय.

संवाद हे नाटकाचे मुलद्रव्य आहे इतर कथानक वाङ्मय प्रकारात लेखकाला संवादाबरोबर निवेदनाची मदत मिळते पण नाटकात मात्र सर्वबाबी संवादाच्या माध्यमातून साधावाच्या असतात. कथानक व्यक्तिचित्रण, वातावरण, घटना प्रसंग निर्मिती इ. ना एकत्र गुंफणारा महत्वपूर्ण घटक म्हणजे संवाद असे म्हणता येईल.

नाटक हे संवादातून फुलते पण नुसते बोलणे म्हणजे संवाद नव्हे. नाटकातील संवाद हे नेहमीच्या संभाषणापेक्षा वेगळ्या प्रकारचे असतात. नेहमीचे बोलणे वास्तववादी सहज, उत्पूर्त असते. नाटकातील संवादात या बाबी असतील असे नाही. नाटकातील संवाद हे सुटसुटीत आटोपशीर स्वाभाविक सुचक, प्रवाही व अर्थपूर्ण असावे लागतात.

संवादाना वेगवेगळ्या प्रकारचे कार्ये करावी लागतात. कथानक पुढे नेणे, संघर्षाला मृत स्वरूप देणे, पात्रांचे स्वभावविशेष व्यक्त करणे, मूल्याची देवघेव करणे नाटककाराच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव टाकणे, समोर नसणाऱ्या पात्राविषयी माहिती देणे, परिस्थितीचा उलगडा करणे, याचबरोबर वाचकांचे लक्ष खेचून घेणे इ. कार्ये संवादाना करावी लागतात, नाटकात जसे संवादांना महत्व असते तसे भाषेलाही आहे. संवाद हे नाटकाचे तर भाषा हे संवादाचे माध्यम आहे. संवाद सामर्थ्यामुळेच नाटक इतर वाङ्मयप्रकारापेक्षा वेगळे ठरत आहे. नाटकातील कथानक स्वभावचित्रण, वातावरण, संघर्ष इ. बाबी संवादातून निर्माण होत असतात.

‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकातील संवादाचा अभ्यास करीत असताना असे दिसते की या नाटकातील संवाद हे संघर्षपूर्ण असे संवाद आहेत. संघर्षात्मक संवादामुळेच नाटक दर्जेदार बनले आहे. मूळात नाटकाचा विषय हा ऐतिहासिक आहे त्यामुळे त्या इतिहासातील घटना प्रसंग हे संघर्षात्मकच होते. त्याला साजेसे असेच नाटकातही संवाद महत्वाचे हे ओळखून लेखकाने त्यांच्या या संघर्षात्मक नाटकातील संवादाची भाषाही तशीच ठेवली आहे. या नाटकामध्ये गांधीजी आणि आंबेडकर यांच्यात सामाजिक सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय याबाबतीत संघर्ष होते ते संवादातून योग्यप्रकारे मांडल्याचे समजते या नाटकामध्ये डॉ. आंबेडकरांची भूमिका ही विद्रोही आहे. त्यांचे सहकारी समाज बांधव या नाटकातील इतर व्यक्तिरेखा यांच्या संवादातूनही नाटकात कसे संघर्षात्मक संवाद आहेत ते दिसते. प्रस्तापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारून त्यांच्याशी

समतेचा लढा पुकारला आहे. अस्पृश्य समाजातील कार्यकर्ते अन्यायाविरुद्ध बंड करून उठल्याचे समजते ते संवादामुळे अस्पृश्य समाज हा हजारो वर्षे हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण व्यवस्थेमुळे होत असलेले अन्याय अत्याचार सहन करीत आला आहे पण यापुढे तो ते सहन करणार नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने त्याच्या विचाराने तो जागृत झाला आहे. तो आता संघर्ष करण्यास तयार झाला आहे हे सर्व या नाटकातील संवादामुळेच कळते. डॉ. आंबेडकरांच्या मार्गदर्शनाखालील चवदारतळ्याचा पाण्याच्या हक्कासाठीचा लढा असो की, मनुस्मृती दहनाचा निषेध कार्यक्रम असो हे सर्व घटनाप्रसंग नाटकातील संवादामुळेच लक्षात येतात. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ ब्रिटीशाकडून मंजूर करून घेतला होता पण त्याला म. गांधीजी विरोध करतात. गांधी-आंबेडकरमधील हा संघर्षात्मक प्रसंग घटना आणि त्यांचा संघर्ष हे या नाटकातील महत्त्वाचा भाग आहे. त्यांच्यात असणारे वैचारिक मतभेद हे या संवादामुळेच आपणापर्यंत पोहोचतात व त्यातील कथानक, सत्य उघडकीस येते. या नाटकात असणाऱ्या लहान-सहान गोष्टी, घटना, प्रसंग हे पात्रांच्या तोंडी असणाऱ्या संवादामुळे लक्षात येते. संवादाला नाटकात सर्वांत जास्त महत्त्व आहे असे वाटते.

नाटकातील कौटुंबिक, सामाजिक कोणतेही सुख-दुःखाचे प्रसंग असो ते संवादावरूनच समजात प्रत्येक पात्राची भूमिका ही त्यांच्यातील संवादामुळे समजते. अस्पृश्य समाज हा आपल्यावरील कलंक दूर करण्यासाठी मानवतेच्या हक्कासाठी सवर्णाविरुद्ध लढत आहे. या नाटकातील भावनिक प्रसंग, रागीट प्रसंग, दुःखाचे प्रसंग, जिव्हाळ्याचे प्रसंग हे सर्वकाही या संवादातून स्पष्ट होते. ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील डॉ. आंबेडकरांची विद्रोही भूमिका आहे. त्यांच्या सहकारी बांधवांचेही कार्य विद्रोही आहे. अन्यायाविरुद्ध बंड करून उठलेले आहे हे यातील संवादातून समजते.

उदा. -

विठोबा : कुत्री, मांजरं, जनावरं तळ्यावर पाणी पितात आम्ही तर माणसं आहोत. आम्हाला पाणी प्यायला मनाई करणारे हे महाडचे टिकोरी कोण लागून राहिले? त्यांनी आमच्या पाटी सडकल्या आम्ही त्यांची टाळकी सडकू.

भाऊराव : आता आम्ही गप्प बसणार नाही प्राणपणांनं लढू.

जवळकर : हा मानवमुक्तीचा धर्मलढा आहे. डॉक्टरसाहेब आता माघार नाही. आम्ही तुमच्या बरोबर आहोत. सत्याग्रह केला तर सरकार तुरुंगात टाकील, टाकू द्या, तुरुंगाला कोण भितो? इंग्रज सरकारच्या तुरुंगात निदान जातिभेद नाही या हिंदूधर्मानि निर्माण केलेल्या भेदजन्य जातीच्या नरकात जगण्यापेक्षा तुरुंगवास बरा. तुरुंगात घालण्याची भीती तूंप-पोळी खाणाऱ्या ब्राह्मणांना दाखवा अरे तळे काबीज करा.

जेथे : ज्यांनी आजवर महारा-मांगाना छळले त्यांची गय कशाला करता?^{२५}

या नाटकातील वरील संवादावरून अस्पृश्य लोक प्रस्थापित समाज व्यवस्थेविरुद्ध क्रोधाने आपला संताप व्यक्त करीत आहेत त्यांना आता कृशाचीही भीती नाही. त्यांना बाहेर समाजात राहण्यापेक्षा इंग्रजांचा तुरुंग बरा वाटतो. त्यामुळे ते त्याला भीत नाहीत कारण तेथे जातीभेद तरी नाही हे त्यांना माहीत आहे. आम्ही माणसं असून माणसासारखं जगू देत नाही. आम्हाला पाण्याचा हक्क देत नाहीत आजपर्यंत हे सर्व सहन केलं यापुढे ते सहन करणार नाही. त्यांच्या वागण्याला जश्यास तसे उत्तर देणार आहेत. त्यांनी आमच्या पाठी सडकल्या आम्ही त्यांची टाळकी सडकू. आता आम्ही गप्प बसणार नाही. अशी शेवटची टोकाची भूमिका अस्पृश्यांनी घेतल्याचे दिसते. एवढे अन्याय त्यांच्यावर होत असतात. हे सर्व या नाटकातील संवादामुळेच समजते. कथानक, प्रसंग, घटना आणि त्याची त्याग पात्राच्या तोडून योग्य संवादामुळेच नाटक गतीमान झाल्याचे कळते. डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने सर्व समाज एक होऊन संघर्षासाठी तयार झाला आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ ब्रिटीशाकडून मंजूर करून घेतला होता. पण गांधीजीनी त्याला विरोध केला. हा प्रसंग, त्याची मांडणी ती घटना आणि त्यांच्यातील संवादाची भाषा ही लेखकाने वैचारिक संघर्षाच्या पातळीवर मांडली आहे.

उदा. -

गांधीजी : अस्पृश्यांना स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व दिलं तर ते अस्पृश्यच राहतील. म्हणून स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व द्यायला मी तयार नाही.

बाबासाहेब : स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व दिल्यामुळे अस्पृश्य हे अस्पृश्य राहणार असते तर मी तशी मागणीच केली नसती. मी अस्पृश्यांचा खरा प्रतिनिधी आहे.

गांधीजी : मला तसे वाटत नाही. मीच अस्पृश्यांचा खरा प्रतिनिधी आहे आणि मी काँग्रेसचे प्रतिनिधीत्व करतो.

बाबासाहेब : आपण काँग्रेसचे प्रतिनिधीत्व करीत असाल पण अस्पृश्यांचे प्रतिनिधीत्व करण्याचा तुम्हाला बिलकूल हक्क नाही.^{२६}

अशाप्रकारच्या संवादातून त्याचे मतभेद वाढत जातात आणि त्याच्यातील वैचारिक संघर्ष पहावयास मिळतो. त्यामुळे या नाटकातील कथानक गतिमान होतेच पण त्यांच्या मनातील असणाऱ्या प्रश्नाची उकल होते. आणि त्यामुळे ती घटना आणि तो प्रसंग आठवणीत राहतो. दोघेही स्वतःला अस्पृश्याचे खरे प्रतिनिधी समजतात. पण अस्पृश्यांच्या खन्या प्रश्नांना घेऊन कोण लढतो हे समजते. अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ दिला तर हिंदूसमाज दुभंग पावेल अशी गांधीजींना भीती वाटत असते. त्यामुळे ते अस्पृश्यांना दिलेल्या हक्काविरोधी उभे राहतात. आंबेडकरही त्यांच्याविरुद्ध कडक भूमिका घेतात आणि वैचारिक पातळीवर त्याच्याशी संघर्ष करतात. “मुसलमान आणि शीख यांना स्वतंत्र मतदार संघ दिल्यामुळे हिंदी राष्ट्रात तडे पडत नाहीत काय? अस्पृश्यांनी तीच मागणी केली तर हिंदी राष्ट्रात तडे पडतात काय? ही कुठली नीती? ही कुठली तर्कशुद्धता” असा प्रश्न गांधींना विचारतात. हिंदू धर्माचा अस्पृश्यांवरील अन्याय त्यांची गुलामगिरी यापुढे अस्पृश्यांवरील अन्याय, यांची गुलामगिरी यापुढे अस्पृश्य मुळीच करणार नाही असे आपल्या रोकठोक संवादातूनच ते गांधीना सांगतात. आमच्या हक्कासाठी आम्ही शेवटपर्यंत लढू आणि लढत राहू.

या नाटकातील संवाद हे बन्याच ठिकाणी सहज उत्सूर्त असल्याचे वाटते. नेहमीच्या बोलण्याप्रमाणे अस्पृश्य समाजातील व्यक्तिरेखांचे बोलणे वाटते. अडाणी अशिक्षित नसल्यामुळे रमाबाईचे संवादही सहज उत्सूर्तपणे आल्याचे वाटते. मात्र पुणे करारा संदर्भात काँग्रेसमंडळी आणि इतर मान्यवर नेते यांची भाषा त्यांचा संवाद फेक ही नाटकाला शोभेल अशी आहे. डॉ. आंबेडकराचे संवाद सर्वांना पटण्यासारखे आहेत, पण

गांधीजींच्या आग्रहामुळे, हड्डामुळे सर्वजण आंबेडकरांवर दबाव आणल्याचे त्यांना तडजोडीचे मार्ग स्वीकारायला लावून आपली इच्छा साध्य करून घेतल्याचे दिसते. या नाटकातील संवाद सुटसुटीत आटोपशीर आहेत. पात्राची भूमिका मांडणारे आहेत. प्रवाही आणि अर्थपूर्ण असे या नाटकातील संवाद आहेत या नाटकातील संवादामुळे यातील संघर्षाला मूर्तस्वरूप मिळाले असावे असे वाटते. संवादामुळे नाटकातील वेगवेगळी कार्ये झालेली आहेत. बन्याच ठिकाणी समोर नसणाऱ्या पात्राची माहिती दिली आहे. आणि परिस्थितीचा उलगाडाही केला आहे. या नाटकातील संवादामुळे वाचकाचे लक्ष खेचून घेण्याचे कार्य केले आहे. त्याच्चप्रमाणे या संवादामुळेच यात असणाऱ्या भावनिक प्रसंगाचे दर्शन घडले आहे. स्वभावचित्रणाची उकल झाली आहे. या नाटकातील संवाद हे उत्सुकता निर्माण करणार असे वाटते.

त्यामुळे नाटकामध्ये सर्व घटकांबरोबर संवादाला खुप महत्त्व आहे.

नाटकातील संवादामुळे भावभावनांचे स्पष्टीकरण होत जाते. डॉ. आंबेडकर आणि रमाबाई यांच्या या नाटकातील संवादातून त्यांच्यातील असणाऱ्या प्रेमाचे, एकमेकाविषयीच्या काळजीचे चित्रण दिसून येते. रमाबाई डॉ. आंबेडकरांची खूप काळजी करीत असत. त्यांना नेहमी एक प्रकारची भीती वाटत असे. त्यामुळे देवाला साकडं घालणे, उपवास करणे ह्या गोष्टी त्या करीत असत. या नाटकातील खालील संवादावरून ते लक्षात येते.

उदा. -

बाबासाहेब : अगं वाचलच पाहिजे. एकजात सर्व पेपरात एकच गिल्ल, ‘गांधीजींचे प्राण वाचवा’

रमा : मग वाचा की,

बाबासाहेब : अगं मला पेपरात किती शिव्या मोजल्या ते सांगू राष्ट्रद्रोही आंबेडकरांना केव्हा सद्बुद्धी सुचणार? वाटाघाटी फिसकटल्या आंबेडकर याद राखा! गांधीजींची प्रकृती चिंताजनक. डॉ. आंबेडकरांना गांधींचा जमालगोटा सर्व

देशभर प्रार्थना आंबेडकरांचे हिंदूधर्माला शिव्याशाप, सत्तेतील पुढाऱ्यांची धावपळ आणि या तारा खुनाच्या तारा.

रमा : आता ऐकवत नाही बाई. शांत कसं बसवत?

बाबासाहेब : मग काय दार खिडक्या लावून मुकाट बसू? सांग की!

रमा : तसं कसं म्हणीन? हाणा बामणांस्नी! चांगल हाणा तुम्ही पुण्याला गेला व्हता तवा रात्रभर डोळ्याला डोळा नव्हता बसलो होतो मी आणि जाऊबाई देवाला साकडं घालून.

बाबासाहेब : तुमच्या देवानं गान्हाण ऐकलं बरं!

रमा : का नाही ऐकणार कडकडीत उपास केला व्हता.

बाबासाहेब : रामू किती उपवास करशील? बघ एकदा चेहरा आरस्यात किती हडकलीस अगं माझ्या जीवाला काही होत नाही.^{१०} अशा या संवादातून डॉ. आंबेडकर व रमाबाई यांना एकमेकांविषयी वाटणारी काळजी दिसून येते.

मानवतेच्या हक्कासाठी चळवळ करीत असताना अस्पृश्य समाजातील अनेक वेगवेगळ्या कार्यकर्त्यांमध्ये आपुलकी, जिव्हाळा, प्रेमाचे नाते डॉ. आंबेडकरांचे निर्माण झालेले दिसते. त्यामुळे त्यांच्यावर सर्व कार्यकर्ते खूप प्रेम करीत त्यांनी सांगितलेले परिवर्तनाचे विचार आत्मसात करून त्यांच्याबरोबर एकजुटीने आपल्या हक्कासाठी प्रस्तापिताबरोबर लढण्यास तयार असत. मग ती चवदार तळ्याचा लढा असो की, काळराम मंदीराचा किंवा अस्पृश्याना मिळालेल्या ‘स्वतंत्र मतदार संघाचा’ डॉ. बाबासाहेबांबरोबरच सर्व कार्यकर्ते एकनिष्ठपणे लढा देत असत. जीवाला जीव देणारे असे खंदे कार्यकर्ते त्यांच्या सोबत होते. म्हणून चळवळ ही बळकट झाल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेबांवर असणाऱ्या प्रेमापोटी त्यांना त्यांच्या जीवाचीही काळजी वाटत असे.

उदा. -

वराळे : काल तुम्ही या बंगल्याच्या माळ्याच्या घरी गेला होता ना? तो सांगत होता. “बाबा माझ्या घरी आले, आता मी मरायला मोकळा झालो आहे.

बाबासाहेब : मी सुद्धा असच म्हणतो. तुम्हा सर्वांच्या माझ्या तरुण मित्रांच्या खांद्यावर हा चळवळीचा भार देऊन मी मरायला मोकळा झालो आहे.

वराळे : (त्याचा कंठ दाटून येतो) बाबा, असं बोलू नका.

बाबासाहेब : एक सांगतो हा चळवळीचा गाडा रेटीत रेटीत इथपर्यंत आणला तो पुढे नेता आला नाही तरी निदान मागं नेऊ नका. (वराळे-चिटणीस यांना हुंदकाच फुटतो... थोडावेळ स्तब्धता)

वराळे : आता पाऊल उचलत नाही. चिटणीस साहेब निघालं पाहिजे. बाबासाहेब तुमची मुंबईला वाट पाहतो धम्मदीक्षेसाठी (त्यांना नमस्कार करतात ते जातात) सुदाम जवळ उभाच आहे.^{२८}

अशा संवादातून डॉ. आंबेडकरांवरील त्यांच्या सहकाऱ्यांची असणारी निष्ठा, प्रेम दिसून येते. त्यांच्या कार्यकर्त्यांना त्यांची असणारी काळजी असे सर्व भावनात्मक प्रसंग हे संवादामुळेच समजतात. लेखकाने असे भावनात्मक प्रसंग मांडून आंबेडकर व त्यांचे कार्यकर्ते यांच्यातील जिब्हाळ्यांचे दर्शन हे संवादरूपाने घडविले आहे.

भालचंद्र फडके यांच्या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकातील संवाद हे त्यातील संघर्षात्मक घटना, प्रसंग इत्यादी स्पष्ट करतात. त्यामधील आंबेडकर-गांधीजी संघर्ष, त्यांच्या कार्यकर्त्यांचे सहकार्य, प्रेम आणि अस्पृश्य समाजाने आपल्या अधिकारासाठी केलेला विद्रोह, बंड, त्यासाठी प्राणपणास लावण्याची तयारी, न्यायहक्कासाठी लढण्याची भूमिका तसेच गांधीजीचे प्राण वाचवण्यासाठी काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी केलेली धावपळ, आंबेडकरांबोरे तडजोड करून घडवून आणलेला ‘पुणे करार’ याचप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांना आपल्या समाजाची काळजी, हिंदू कोडबील नामंजूर झाल्यानंतरच त्यांची प्रतिक्रिया असे सर्व घटनाप्रसंग हे या नाटकातील संवादामुळेच योग्यपणे स्पष्ट होतात. भालचंद्र फडके यांनी आपल्या नाटकात उत्स्फूर्त आणि वास्तववादी संवादाची मांडणी करून हे नाटक उठावदार केले आहे. या नाटकातील संघर्षाला मूर्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे या नाटकातील संवाद हे योग्य व महत्वाचे असल्याचे दिसते.

भालचंद्र फडके यांच्या नाटकातील संघर्ष :

संघर्ष हा नाटकाचा आत्मा असतो. नाटकात रंगत निर्माण होण्यासाठी आवश्यक गुण आहे तो म्हणजे संघर्ष. नाटकातील संघर्ष व्यक्तीविरुद्ध परिस्थिती अशा स्वरूपात बघावयास मिळतो. संघर्षाचा श्रेष्ठ दर्जाचा कलात्मक प्रकार म्हणजे व्यक्तीच्या मनात घडत असलेला संघर्ष कोणत्याही नाटकाच्या कथानकातील संघर्षासि फार महत्त्व असते.

नाटकातील संघर्षाचे स्वरूप सांगताना कृ. श. सावंत म्हणतात, “नाट्यांतर्गत कृतीत संघर्ष असावा लागतो. ठराविक वेळी प्रेक्षक समूहावर प्रभाव पाडणाऱ्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व फार असते. तो कदी स्फूट असतो तर कधी अस्फूट असतो.

- १) संघर्ष म्हणजे दोन विरोधी शक्तीचा सामना.
- २) व्यक्तीविरुद्ध व्यक्ती, व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती.
- ३) एकाच व्यक्तीच्या अंतर्मनातील दोन विरोधी प्रवृत्ती असे संघर्षाचे तीन प्रकार आहेत.”^{२९}

संघर्षाचा आणखी एक श्रेष्ठ दर्जाचा कलात्मक प्रकार म्हणजे संघर्ष हा एकाच व्यक्तीच्या मनात घडत असतो. हा संघर्ष अत्यंत सुक्षम व तरत स्वरूपाचा असून तो शब्दातून, कृतीतून वा अभिनयातून प्रकट करणे ही उच्च कला मानली जाईल. संघर्ष हा बाह्य रूपात व रणांगणावरच आढळतो असे नाही. तो मनुष्याच्या अंतःकरणातही धुमसत असतो. संघर्ष हा दोन तुल्यबळ घटनांच्या साहाने दोन व्यक्तिच्या परस्पर विरोधामुळे किंवा एकाच व्यक्तिच्या अंतःकरणात उद्भवलेल्या परस्पर विरोधी भावनामुळे ही निर्माण होऊ शकतो.

संघर्षाचे स्वरूप पाहिल्यावर असे लक्षात येते की, संघर्ष हा विरोधामुळे निर्माण होतो. तो दोन व्यक्ती, व्यक्ती विरुद्ध समाज, व्यक्ती विरुद्ध कुटुंब, व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती, व्यक्ती विरुद्ध नियती, दोन पिढ्यातील संघर्ष आणि व्यक्तिच्या दोन मनांचा संघर्ष असे संघर्षाचे प्रकार असतात. त्याचे स्वरूप भावनिक, वैचारिक, कौटुंबिक, सामाजिक व मानसिक असे असते. त्याचबरोबर वरील सर्व संघर्ष प्रकारांमध्ये दोन मनातील संघर्ष अधिक महत्त्वाचा असतो. माणूस व त्याचे मन हा साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. याचा

विचार साहित्यिकास करावा लागतो त्याच्या अंतर्मनातही बुडी मारण्याचे कौशल्य साहित्यिकाकडे लागते अशा कौशल्याच्या जोरावर तो व्यक्तींच्या दोन मनातील संघर्षही चिप्रित करू शकतो. या संघर्षाचे स्वरूप अत्यंत सुक्षम असते म्हणून हा संघर्ष सर्वात महत्त्वाचा वाटतो.

भालचंद्र फडके यांचे ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ हे नाटक इतिहासातील गांधी-आंबेडकरांमधील संघर्षावर आधारीत आहे. या नाटकातील ‘संघर्ष’ हा आत्मा आहे. हे नाटक गांधीजी व आंबेडकरांशिवाय अपूर्ण आहे. हजारो वर्षे संवर्णाकडून होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराखाली भरडत आलेला हा गावकुसाबाहेरचा अस्पृश्य समाज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने आपल्या हक्कासाठी अधिकारासाठी महाडच्या चवदार तळ्यावर सत्याग्रह करीत आहे. ज्या चातुर्वर्ण व्यवस्थेमुळे त्यांना हे दुःख सहन करावे लागत आहे. त्या चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा निषेध म्हणून ‘मनुस्मृती’ ग्रंथाची होळी केली जाते. अशाप्रकारचे संघर्षात्मक सत्याग्रह करून समतेचा अधिकार मिळविण्यास तो जागा झाला आहे. त्यांची एकूणच भूमिका ही विद्रोहाची, नकाराची, संघर्षाची आहे. आम्हाला माणूस म्हणून जगू द्या, तुम्हासारखे सार्वजनिक पाणवर्घ्यावर पाणी भरू द्या. आम्हाला सर्व ठिकाणी समान वागणूक द्या, अशी त्यांची मागणी आहे. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यासाठी ब्रिटीश सरकारकडून ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ मंजूर करून घेतला. पण हिंदू समाजाची शकले उडतील तो दुर्भंग पावेल. तेव्हा अस्पृश्य समाज हा हिंदूधर्माचा अभिन्न भाग आहे. त्यांना वेगळे करता येणार नाही. यासाठी गांधीजीनी ब्रिटीशांनी मंजूर केलेल्या ‘मतदार संघाला विरोध केला व अस्पृश्याच्या विकासाला आवा घातला असे दिसते. आणि म्हणून गांधीजी व डॉ. आंबेडकर यांच्यात संघर्षास सुरुवात झाली तो कशा स्वरूपाचा होता हे पुढील संवादावरून लक्षात येते.

उदा. -

बाबासाहेब : आम्हाला तरी ब्रिटीशांची गुलामगिरी कुठे हवी आहे? हिंदू धमनि आमच्यावर लादलेल्या गुलामगिरीमुळे आम्हाला कोणत्याही गुलामगिरीचा तिटकाराच वाटतो.

गांधीजी : हिंदूधर्म वाईट नाही पण तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणं अस्पृश्यता हा हिंदूधर्मावरील कलंक आहे.

बाबासाहेब : पण तो दूर व्हावा म्हणून तुम्ही व तुमच्या पक्षानं काम केलं? ”^{१०}

अशाप्रकारच्या संघर्षात्मक वादाला त्याच्यात सुरुवात होते. अगदी लहानपणापासूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अस्पृश्यतेचे चटके बसलेले आहेत. म्हणून त्याप्रकारची सर्व उदाहरणे ते म. गांधीजींना सांगतात व त्यांच्याबरोबर वैचारिक वाद करतात. त्यांना आलेल्या अनुभवाची गांधीजींना कल्पना येणार नाही असे आंबेडकरांचे मत आहे. अगदी मोठेपणी परदेशातून उच्च विद्याविभूषित होऊन आले तरी त्यांना संवर्ण शिपाई शिवून घेत नसे. तेव्हा त्यांच्या मनाची अवस्था काय होत असावी याची जाणीव गांधींना कशी येणार. आंबेडकरांवर त्यांच्या अस्पृश्य समाजावर झालेल्या अन्यायाची त्यांना मिळालेल्या वागणूकीची व त्यामुळे त्यांच्या मनावरील आघाताची कल्पना गांधीजी कसे करु शकतील?

अस्पृश्य निवारणासाठी गांधीजींनी ‘हरिजन सेवक’ संघाची स्थापना केली. पण त्या वैयक्तीक कार्यपेक्षा पूर्ण काँग्रेसने अस्पृश्यासाठी काय केले. काँग्रेस प्रवेशाच्या अटीमध्ये अस्पृश्यता मानणार नाही ही अट का घातली नाही. अशा एक ना अनेक प्रश्नांना घेऊन डॉ. आंबेडकर म. गांधीजींशी वैचारिक पातळीवरचा संघर्ष करीत. असे प्रश्नांच्या उत्तरात गांधीजी म्हणतात.

उदा. -

गांधीजी : आमच्या प्रामाणिकपणाविषयी तुमच्या मनात शंका आहे का? काँग्रेसच्या कार्यक्रमात अस्पृश्यांना प्रश्न गोवताना मला खूप त्रास झाला.

भाऊराव : आम्ही असं म्हणत नाही की तुम्ही काहीच केलं नाही. तुमचे वैयक्तीक प्रयत्न आम्ही जाणतो, पण टिळक स्वराज्य फंडातील १ कोटी ३५ लाख रुपयांपैकी केवळ ४३ हजार रुपये अस्पृश्य निवारण्याच्या कामासाठी देण्यात आले. ही रक्कम शुद्र नव्हती काय? आपण या नगन्य रकमेबद्दल निषेध तरी नोंदवला काय?

बाबासाहेब : काँग्रेसचा सभासद होणाऱ्याला खादी वापरण्याची अट आहे. अस्पृश्यता पाळणार नाही अशी अट का घातली नाही.^{३१}

अशाप्रकारचे अनेक प्रश्नाविषयी आपल्या समाज बांधवांच्या हक्कासाठी ते संघर्ष करीत होते. मग तो व्यक्ती विरुद्ध व्यक्ती, व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती अशा कोणत्याही स्वरूपाचा असो आंबेडकरांनी नेहमी आपली भूमीका ही विद्रोहाची घेतलेली.

वरील संवादावरून कळते की, गांधीजी व आंबेडकर यांच्यात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नामुळे त्यांचा संघर्ष कसा वाढत जातो. गांधीजी आणि आंबेडकर यांची पहिली भेटच गरमागरम संघर्षात्मक झाली होती. आंबेडकरांच्या स्पष्टवक्तेपणामुळे गांधीजीवर त्यांचा प्रभाव पडला होता. अस्पृश्यावर होणाऱ्या अन्यायाची, प्रश्नावलीच डॉ. आंबेडकरांनी गांधीजींना विचारली होती. आंबेडकरांसोबत असणारे सहकारी कार्यकर्ते प्राणपणास लावून अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करीत होते. डॉ. बाबासाहेब काँग्रेसच्या इतर नेत्यांच्या चर्चेत अस्पृश्य मतदार संघालाच विरोध का असा प्रश्न विचारत आहेत.

जयकर : होय ! आम्ही म्हटले काँग्रेसला विश्वासात न घेता तुम्ही हा निर्णय का घेतलात?

बाबासाहेब : तेव्हा गांधीजी म्हणाले मी स्वतंत्र आहे. निर्णय घ्यायला काँग्रेस माझ्याबरोबर आहे. राजाजी बोला ना!

राजाजी : पण आज काँग्रेस काय, तर सारा देश आहे त्यांच्याबरोबर !

बाबासाहेब : राजाजी आम्हाला देशच नाही. शतकानुशतके तुमच्या धर्माने आम्हाला जखडून टाकले आहे. रोजच्या व्यवहारातही आम्हाला तुम्ही माणूसकीने वागवीत नाही. धार्मिकदृष्ट्या अपमानीत, सामाजिक दृष्ट्या उपेक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी जीवन जगणाऱ्या वर्गाला देश नाही की धर्म नाही की भविष्य नाही.

मालवीय : म्हणून तर गांधीजींनी तुम्हाला मुलभूत हक्क दिले.

बाबासाहेब : नाही मालवीयजी, हे हक्क आम्ही लढून मिळवले. तेजबहादूर, मुसलमानांनी आमच्या मागण्यांना पाठिंबा देऊ नये म्हणून त्यांच्या चौदा

मागण्या मान्य करण्याचा गुप्त करार हेच गांधीजी करू पहात होते. त्यावेळी मुसलमान व शीख सोडून सर्वांना स्वतंत्र मतदार संघाला विरोध करीत होते. आता सरकारने सर्वांना स्वतंत्र मतदार संघ दिला पण आज एकट्या अस्पृश्य समाजालाच त्यांचा विरोध आहे का? कशासाठी?

मालवीय : अस्पृश्यांना ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ मिळाला तर हिंदू धर्माची शकले उडतील याची गांधीजींना भीती वाटते.

बाबासाहेब : मुसलमान, शीख, ख्रिश्चन यांना ‘स्वतंत्र मतदार संघ’ दिले तर देशाची शकले उडणार नाहीत काय?^{३२}

अशाप्रकारच्या संवादावरून डॉ. आंबेडकर प्रश्न विचारून वैचारीक संघर्ष करताना दिसतात. डॉ. आंबेडकरांचा आणि गांधींचा संघर्ष हा अस्पृश्य समाजाच्यासाठीच आहे पण आंबेडकरांचा मार्ग वेगळा आणि गांधीजींचा मार्ग वेगळा आहे. गांधीजींना वाटते अस्पृश्यांना हिंदू धर्मापासून वेगळे न करता त्याचा विकास करता येतो आणि डॉ. आंबेडकरांना वाटते जोपर्यंत हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण व्यवस्था नष्ट केली जात नाही तोपर्यंत सर्वांना समान लेखून एकसंघ समाज निर्माण होणार नाही. परंतु गांधीजी हे हिंदू धर्माचे निष्ठावंत प्रेमी असल्यामुळे हिंदू धर्माच्या मुळाशी धरूनच सर्व घटकांना एक करण्याचा अस्पृश्य निवारण करण्याचे कार्य करतात.

डॉ. आंबेडकरांना घटना समितीवर घेऊन त्यांच्याकडून घटना लिहून घेतली पण ज्यावेळी त्यांनी स्त्रीयांसाठी हिंदू कोडबील संसदेत मांडले तेव्हा ते नामंजूर करण्यात आले. त्यामुळे रागाने डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. कारण त्यावर त्यांना निवेदनही करू दिले नाही. आजपर्यंत एवढा संघर्ष करूनही शेवटी संघर्षच करावा लागणार आहे. असे त्यांना वाटते. आंबेडकर खूप थकलेले असतात. मिसेस आंबेडकर म्हणतात,

मिसेस आंबेडकर : खूप थकला असाल. थोडी विश्रांती घ्या. तरीही ते स्तब्धच. मंचावर अंधार. फक्त आंबेडकर तेवढे प्रकाशझोतात. ते स्वतःशीच बोलू लागतात. He who speaks does not know, He who knows does not

speak. आमचं युद्ध संपणार नाही. या देशातील विषमतेविरुद्ध, वर्ण-जातीव्यवस्थेविरुद्ध आम्ही युद्ध पुकारले आहे.

माझ्या बांधवांनो! आता काळ कठीण आला आहे.

मार्ग सोडू नका, धीर धरा.

उद्या तुमचाच आहे!

माझ्या बांधवांने !

हिंदुधर्मात मी जन्मलो, पण हिंदू म्हणून मी मरणार नाही.

हे भगवान बुद्धा!

विद्रोही भूमिका घेण आणि बंड करून उठणं हा दडपलेल्या समाजाचा मुलभूत हक्क आहे. तो आम्ही बजावणारच! आता आम्ही तुला तुझ्या धम्माला शरण जाणार.

हे भगवान बुद्धा !

तू म्हणतोस - दुसऱ्याच्या वचनावर विश्वास ठेवू नका. परंपरागत शास्त्रांचे प्रामाण्य स्वीकारू नका. बुद्धीला पटलं, अनुमानानं स्वीकारले, युक्तिवादानं मान्य केलं, आदर म्हणून दुसऱ्याचं ऐकलं किंवा काहीतरी आधाराला घेतल ते सत्य नव्हे! जे वाचलं, ज्याचं चिंतन केल प्रत्यक्ष आचरणात आणून पाहा. कृतीत आणल्यावर दुःख वाढ्याला आलं तर ते फेकून दे आणि कृतीतून ते सिद्ध झाले तर ते स्वीकार.

हे मला जाणवले. पण मला या सत्याचा प्रकाश हे धम्मतत्व घराघरात वस्तीवस्तीत, झोपडी-झोपडीत न्यायचे आहे. भगवान बुद्धा ! तू मार्गदाता ये! माझा मार्गदाता हो! ”^{३३}

अशा या आंबेडकरांच्या चिंतनातून आपणाला त्यांची संघर्ष करण्याची तयारी, विद्रोही भूमिका, बंड करण्याची तयारी आणि हिंदू धर्म सोडून बुद्ध धम्माला स्वीकारून मानवतावादी समाज निर्माण करण्याची इच्छा त्याच्या बोलण्यावरून लक्षात येते.

या नाटकामध्ये सुरुवातीलाच अन्यायाविरुद्ध अत्याचाराविरुद्ध अस्पृश्य लोक सर्वर्ण लोकांबरोबर संघर्ष करीत आले आहे. त्यांच्या प्रत्येक मागणीला त्यांना संघर्ष करावा लागतो आहे ते आपणास भालचंद्र फडके यांच्या या ‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ या नाटकात दिसते. अशाप्रकारे नाटककाराने आपल्या लेखन कौशल्याचे त्यांच्यातील संघर्ष या नाटकामध्ये मांडला आहे.

संदर्भ सूची :

१) डॉ. भालंचद्र फडके :	‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ (नाटक), पृ. ५-६
२) तत्रैव	पृ. १३-१४
३) तत्रैव	पृ. १८-१९
४) तत्रैव	पृ. ३५
५) तत्रैव	पृ. ३७
६) तत्रैव	पृ. ५६
७) तत्रैव	पृ. ६४
८) तत्रैव	पृ. १३-१४
९) तत्रैव	पृ. १५
१०) तत्रैव	पृ. १०-११
११) तत्रैव	पृ. ४२
१२) तत्रैव	पृ. ५६
१३) तत्रैव	पृ. ३
१४) तत्रैव	पृ. ४३
१५) तत्रैव	पृ. ४
१६) तत्रैव	पृ. ८
१७) तत्रैव	पृ. ९
१८) तत्रैव	पृ. २२
१९) तत्रैव	पृ. ३३
२०) तत्रैव	पृ. ३४
२१) तत्रैव	पृ. ३६
२२) तत्रैव	पृ. ३६
२३) तत्रैव	पृ. २८
२४) तत्रैव	पृ. ३

२५) तत्रैव	पृ. ३
२६) तत्रैव	पृ. २३
२७) तत्रैव	पृ. ४१
२८) तत्रैव	पृ. ५६
२९) देशमुख आणि कंपनी -	‘नाटक’ प्रतिभासाधन प्रकाशन पुणे, १९६०, ७ वी आवृत्ती, पृ. १६४.
३०) डॉ. भालंचद्र फडके :	‘डॉ. आंबेडकर आणि गांधीजी’ (नाटक), पृ. १५-१६.
३१) तत्रैव	पृ. १६
३२) तत्रैव	पृ. ३२-३३
३३) तत्रैव	पृ. ५४